

Юрий
БОРИСОВ

БАҢЫРБАСТААХ
АТГААХ
БААБЫЙ БААТЫР

ОЛОНХО

Юрий
БОРИСОВ

БАҢЫРҒАСТААХ
АТГААХ
БААБЫЙ БААТЫР

ОЛОНХО

ДЬОКУУСКАЙ

2014

УДК 398.22(=512.157)+821.512.157-1Борисов
ББК 82.3(2Рос=Як)
Б82

М.К.Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной
университет Олонхо научнай-чинчийэр институтун
Учуонай сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэттэ

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:
Ю.П.Борисов, Л.Н.Герасимова

Художник К.Н. Жиркова

Редколлегия:
В.Н. Иванов (бас редактор),
Е.И.Михайлова, М.Т.Гоголева,
Л.Н.Герасимова (эппиэттиир секретарь)

Рецензэнэр:
филол.н.к. “СӨ НОЧИ” ФБГНТ сүр.н.ү. Н.И.Филиппова,
филол.н.к. “ОНЧИ” сүр.н.ү. А.Ф. Корякина

Борисов, Юрий Петрович.
Б82 Баһырбастаах аттаах Баабый Баатыр : олонхо / Юрий Бо-
рисов; [редкол.: В.Н. Иванов (бас ред.) уо.а.; худоһунньук
К. Н. Жиркова ; М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги
федер. ун-т, Олонхо научнай-чинчийэр ин-ун Учуонай сэ-
биэтэ бэчээккэ бигэргэттэ]. — Дьокуускай : Сайдам, 2014.
— 80 с.

Агентство СІР НБР Саха

Юрис Борисов олонхото билинги аабааччыга, чуолаан
оскуола оболоругар, ыччакка ордук тийиймтиэ, өйдөнүмтүө
тыллаах-өстөөх. Онон «Баһырбастаах аттаах Баабый Баатыр»
олонхо аныгы көлүөнэ аабааччы киэн аранатыгар ананар.
Ыччат олонхо дирин эйгэтигэр киирэригэр тирэх буолуон
сөптөөх айымны быһыытынан сыаналанар.

УДК 398.22(=512.157)+821.512.157-1Борисов
ББК 82.3(2Рос=Як)

ISBN 978-5-905869-12-9

© Ю.П.Борисов, 2014
© Оформление, «Сайдам», 2014

ЭДЭР ОЛОНХОЪУТ БАСТАКЫ БОЧЧУМНААХ ҮЛЭТЭ

Юрий Борисов диэн билингни са-
хаба биллэн эрэр ааты сүгэр кимий,
кени бу маннайгы кинигэтигэр тугу
таһаартарда дии саныыр аабааччыга
анаан суруйабын.

Ааптар миигин эрэнэн, итэбэйэн
олонхотун кинигэтигэр Аан тыл-
ла суруй диэн көрдөспүтүгэр испэр
улаханлык үөрдүм. Дьууруйу кытта
одун саастаах оҕо эрдэбиттэн бил-
сэн, алтыһан, оҕо бэйэтэ номнуо си-
тэн, үрдүкү үөрэх кирбиитин ылан
учуонай буолаары киирсэ сылдьар

субу кэмигэр диэри тэннэ тийиистим. Бу кени бастакы
олонхото диир сагаммат. Инньэ сэттис кылааска үөрэнэ
сылдьан «Айыы киһитэ аһыныгас санаалаах, күн киһитэ
көмүскэс майгылаах Кэскил Бухатыыр» диэн оҕо олон-
хотун этэн таһаарбытын учуутала Т.Т. Степанова итиэннэ
ГЧИ учуонайдара көрөн-истэн, мин эмиэ көрсө түһэн, ол
олонхото икки үйэ кирбиитин эргин «Кэскил» хаһыакка
бэчээттэммитэ. Бу «Кэскил Бухатыыры» оҕолор бэркэ тап-
таан үөрэтэн этэ сылдыбыттара, элбэх оҕо мань толорон
олонхо эйгэтигэр киирбитэ. Ол кэлин түөлбэ олонхотун
толорунг, улахан олонхотуттар олонхолорун үөрэтин диэн
ирдиэхтэн тохтуу быһыытыһан сылдьар.

Оттон Дьууруй бэйэтэ кэпсииринэн, аан маннай Эмис-
тэн Аммаба табаарыс уолаттарыныын ардахтаах күн уһун
суолу субуйа хааман, сатыы айаннаан иһэн олонхолообут.
Итинник суолу быһа этэн тиййбит. Итиччэлэргэ кени ыл-
лыы илик. Ол олонхото бука ол ардах анныгар бадараан
суолга хааллаба. Эйгэтэ буоллаба — хаалааччы. Туох да мээ-
нэ хамнаппакка турар эйгэтигэр ийэ тылбыт, ийэ култуура-
быт, олонхобут тыыннаах баар түгэнигэр түбөстэ да, тиллэн

тахсан тийэн кэлэ турар. Манныгы К.Г. Юнг «принцип синхронизации» диэн ааттаан олус бэркэ быһаарар.

Оттон «Кэскил Бухатыырын» ааптар бастаан 2003 с. Сунтаар Күүкэйигэр «Олонхо дойдутун» оҕотобун» бэстибээлгэ баран кыттан толороругар оҕолор ыллыыларын истэн, сонно тута бэйэтэ санаа булан, биир дойдулаахтарын бөтүннэри кэпсэтэн, тылыгар киллэрэн, олонхотун ырыатын «Оллоон» бөлөх үс кыыһынан ыллатан туран толорбута. Маны мин олус хайгы саныбын уонна куруук оҕолорго, ыччакка холобур онгостон кэпсии сылдыбын. Бу кыттан, аакка-суолга тиксэн, үөрэн-көтөн, дойдулуурбутугар эмиэ били суолун олонхото киирэн кэлэн оптуобуска олорот, киһибит олонголоон киирэн барда. Оптуобус кэлин өттүгэр оҕолору тула олордон эрэ, барыларын тус-туһунан аат-суол анаан, олонхо дьоруойдара онорон эттэ-тыынна. Айан Верховцев аатынан олонхобут «Айан Баатыр» дэннэ, кыыспыт оруолугар персонаж Сахаайа Львова талыллан «Сахаайа Куо» дэннэ. Уоннаабыларга атын араас аат-суол бэриллэн, бары кыттан, букатын ис-истэриттэн тартаран, күө-дьаа олорон уһун суолу быһа Дьууруйдарын олонхотун тыыннаахтыгы истэ,ноо-лоон биэрэ истилэр. Аара суолга Бүлүү бэтэрээ кыраныссатын эргин аһаары тохтообуппугар арай көрбүтүм — уолбут букатын баайыллыбыт ат курдук тэпсэнэлии турар, аһыыр да санаата суох быһыылаах. Оттон чайынайбыт хаһаайыттара биир уоллаах дьахтар ууларыгар баттатан арыычча аһаарынаһаллар, уочарат олох хамнаабат, саатар чааскылар тийибэт. Ону көрөммүн, Диана Егоровна Тарабукинаны иһиттэ сууйсуохха диэммин, иһит сууйан, тылбай-өспөй буолан арыый да түргэтээтибит. Кэлин хайа эрэ оҕо сөҕөр сурахтааба: «Санаайа иһит сууйар эбит!» — диэн. Дьэ оннук дьаһанаммыт сотору соҕус салгы айанныыр буоллубут, киһибит олардо да эмиэ түһэрбитинэн барда. Хор, оннук гынан букатын Куорунай кыраныссатын аһан, куоракка чугаһаабыт кэннэ олонхотун үмүрүтэн дьэ уурайда. Улахан дьон бары утуйан айаннаатылар, мин хара ааниттан уол олонхотун истэн хааламмын, онно тартаран букатын утуйбатым, оҕолор да харахтарын симпэккэ ол курдук куораппытын буллубут. Онон этэбин: «Суол олонхото диэн баар эбит», — диэн.

Ити аата, мин билэрбинэн, Дьууруйга икки төгүллээн суол олонхото киирэн ааспыт буолан тахсар. Маны дьиннээбин бигэргэтэбин уонна бу олонхотун киһи айылбатыгар

баар көстүү диибин. Манныгы ханна да түбэһэн ааҕа да, истэ да иликпин, онон тус санаам.

Онтон салгыы сайдан, Күүкэй лаабырыгар ынгырыллан тийэн, Никандр Прокопьевич Тимофеевтан ыллыырга үөрэттэрэн, аны бэйэтэ ой-бото ыллыыр, тото-хана олонхолуур киһи буола охсон хаалар. Өрөспүүбүлүкэтээби лиссийгэ үөрэнэ сырыттабына киниэхэ саҕа олонхо кэлэр — «Баһырҕастаах аттаах Баабый Баатыр» диэн аатынан.

Оскуолатын ситиһиилээхтик бүтэрэн биһиги бакылтыакка тылбаас идэтигэр киирэн үөрэнэр уонна таарыйа мин уһуяамаммыр сылдьан, биэс сыл ыкса алтыһабыт. Магистрдыыр да сылларыгар син биир араппакка хоһоон биэрэн этитэбин, бырайыактарбар кытыарабын — киһим айылҕаттан улгума, сайаҕаһа таайан тылбын быһа гыммат, хоһоону биирдэ эмэ аахта да тута билэр, этэн кулугуратан кэбиһэр. Мин бытааннык аахтара сатыырбын ылыммат, бэйэтэ хайдах этэринэн бара турар — бу эмиэ ис айылҕата баһыйарыттан, миэхэ утарылаһан диэбэппин.

Устудьоннуу сылдьан, сыл ахсын кэриэтэ «Мунха олонхотугар» кыттан эмиэ аат-суол ылаттыыр, тобо диэтэххэ айылҕаттан дьарыгын букатын хаһан да бырахпакка дьаныһан илдьэ сылдьар. Кини олонхотун куруук чочуйан биэрэ сылдьыбытын билэбин. Истэрим тухары этэригэр хаһан да тылыттан тылыгар түһэрэн хатылаабат, сырыы аайы арыт уһатан, арыт кылгатан биэрэн иһэр. Биирдэ «Мунха олонхото» Бүлүү Лөкөчөөнүгэр түһүлгэлээтэбин сыл олонхотун тыла куота бараары ыксаан тыынын нэһиилэ ыла-ыла этэн кулугураппыттаах. Тобо олус ыгылыһабын диэтэххэ: «Оттон тыла итинник кэлэ турар ээ», — диэн бэйэтэ да сөбөөччү. Ити сыл кини кэннэ өссө Рая Федорова диэн Күүкэй кыһа инньэ гынан турар — эмиэ инньэ диэн быһаарбыттаах: «Тылым куота кэлэ турар, ону батыһабын», — диэн. Ити кыыс букатын түөрт-хас олонхону субуруччу үөрэтэн Педагогика кэллиһигэр устудьоннуур үс сылыгар этэн турар.

Дьууруйу мин «Айыы кыһата» оскуолаҕа оҕолорго олонхолоппутум. Бастагы сырыыга биир уруогу былаһын тухары олонхолообута, онно аһаҕас уруогу буолан, икки пиэрибэй кылааһы, ити аата алта уонча оҕону, уонна элбэх учууталы биир саалаҕа мунньан олон истибиппитин өйдүүбүн. Ол эмиэ дьыктилээх этэ. Биир даҕаны оҕо аралдьыйан көрбөккө, сэнээрэн истэн баран, тугу өйдөөбүттэрин дьиэлэригэр

ойуулаан ажалбытгара. Салгыытын олонхолото ажалабыт дуо диэтэххэ, модьуйсан туран ажалтаран истибиттэрэ — бу сэттэ-абыс саастаах кыра оҕолор. Куорат сир оҕолоро.

Биир түбэлтэбэ Солоҕонно «Мунха олонхотугар» баараары кыратык бэлэмнэнэ түһүөххэ диэн мин дьиэбэр олонхолоото. Онно кыра дьиэбэ тахсан иккиэйэбин дьарыктаныхха диэн буолла. Көр, онно ол кыра дьиэм дьигиһийэн олоруор диэри тэбиэһирэн олонхон олонхолообута, мин букатын тохтоппокко толору истибит дьоллоохпун. Оннук кудугун тоҕон ааспыттаах. Ол тийэн Гран-при ылан кэлэн, уп-улахан собо сувениры кууһа сылдьан хаапыдыралары барытын кэрийэ сылдьан онтун көрдөрөн үөрэ-көтө, киирэ-тахса элэстэнэ сылдьара харахпар бу баар.

Эһиилигэр эмиэ оннук бэлэмнэнэ диэн ааттаан үлэһэн кэлбитигэр суох кэмим буолан дьоммор — кэргэммэр уолбар икки — олонхолоон ааспыт этэ. Сүрдээбин бийирээбиттэр, сөхпүттэр уонна олонхо диэни чэхчы астыммыттар этэ. Онон этэбин айылҕалаах оҕо диэн. Олонхоһут аны төрөөбөт дири букатын ылыммаппын. Маннык оҕолору, айылҕалаах дьону кытта алтыспат, ис туруктарын аанһа билбэт киһи итинник этэр куолу.

Аны маннык баар. Бу кини олонхолообутун санаан кэлэ-кэлэ сурукка киллэрэригэр, мин иһиттэхпинэ, судургутутар. Чочуйуохтааҕар судургутутар. Онон киниттэн устан ылбыты расшифровкалаан сурукка тиһиэххэ баара. Олонхоһун суруйаргар киэргэт дири букатын ылыммат — була сагаан суруйбут диэхтэрэ диэн тардынар, кириитикэттэн улаханлык саллар, учууталларыттан, учуонайдартан толлор. Ол аата кини үөрэхтээх киһи буолан литэрэтиирэлии олонхону суруйбут диэхтэрэ диир быһыыта. Арааран билэр буолан.

2012 сыл сэттинньитигэр Москуба куоракка Саха Өрөспүүбүлүкэтин күннэригэр олонхолоон туардаах. Онон Москубанан энгин баран олонхолотолуур таһымна тахсан сылдьар олонхоһут диэммин бигэ санаабын этэбин. Толоорооччу буолбатах — дьиннээх олонхоһут. Миигин бэйэбин испэсэлиис буолбатах эрэри этэр диир дьон баар. Олорго хардам маннык. Култуура диэн тугун, кини сайдар сокуоннарын, култуура тылын тутулун биир толору мөһүлгэттэн ордук кэмнэ дьаныһан үөрэтэн биллим, онон тиэкис хайдах айыллан тахсан баар буоларын сөпкөөйдүүбүн. Аан дойду учуонайдарын түөрүйэлэригэр олобуран, идэлээх учуонайдар, билим анал сэбиэттэрин бигэргэтиитин аас-

пыт үлэлэри олонхожо анаан суруйдум. Элбэх олонхону иһиттим, аахтым, тиэкистэрин анаан, анал ньымаларынан чинчийдим. Онон чуолаан бу оҕобун даҕаны, атын кими барытын даҕаны олонхохут быһыытынан сыаналыыр толору кыахтаахпын. Ону билинэн «Олонхо Ассоциациятыгар» үлэлэтэллэр.

Олонхохут Дьууруй Бэриинэп «Баһырбаастаах аттаах Баабый Баатыр» олонхотугар Сибиир омуртарын эпостарын «типические места» диэннэриттэн толору манныктар бааларын ыйабын [Кузьмина, Указатель типических мест... Новосибирск, 2005, С. 8-10].

I. Олонхо эйгэтин этии: 1) айыллыы кэмэ; 2) бухатыыр уонна кини утарсааччыларын бас билэр сирдэрэ-дойдулара; 3) Бухатыыр баайа-дуола, сүөһүтэ-аһа; 4) дьылэрэ-уоттара; 5) дьоно-сэргэтэ; 6) бухатыыр айанна аттанар түгэнэ; 7) абааһы кэлэн уоран-талаан барыыта; 8) айманьы.

II. Олонхо персонажтарыттан.

A. Киһини ойуулаан-дьүһүннээн этии: 1) бухатыыр айыллыыта, суос соҕотох баара; 2) бухатырдарга аат ингэри, аат биэрээччилэри этии; 3) бухатыыр омурнаахтык улаатан ситэрэ-хоторо; 4) бухатыыр айанна аттанар төрүүтэ; 5) айанна хомунара; 6) таҥаһа-саба, сэбэ-сэбиргэлэ; 7) бухатыыр айана, айан кэмэ-кэрдиитэ, ол айанна көрсөр моһоллоро; 8) Биир хааннаахтарын көрсөн эйэргэхэрэ, кэпсэтэрэ, уруурбаһара; 9) Бухатыыр уонна атын да айыы дьонун тас көстүүлэрэ, дьүһүннэрэ-бодолоро; 10) Бухатыыр уонна атын да айыы дьонун уйулбаларын туруга, бухатырдыы утуйуу; 11) Бухатыыр өйүн-мэйиитин, күүһүн-уобун бары өтүттэн ойуулааһын — булугас өйүн, албастарын, тулуурун, истэркөрөр дьобурун, сытымсабын, кэрэ-чуор ырыатын, бары алыптарын, дьүһүн кубулунар түбэлтэлэрин; 12) Бухатыыр киһи аһыыр аһын, төһө аһастаабын; 13) Бухатыыр охсуһуутун этии — ыңгырсар-сэрэтиһэр сирэ, хайдах-төһө охсуһары уурсуу, охсуһуу сабаланытыгар сирэй-харах анныһыы, обунан ытыы, ох көтүүтэ, охсуһан эти-сиини сэймэктэһии, тэн-тэнэ буолан туран хаалыы, охсуһар кэмнэ бухатырдар туруктара, төһө өр охсуспут, өлбөт мэнэ уугун, о.д.а. тын киллэрэр эттиктэри ханна ууран, кистээн, харайан сылдьар, охсуһуу тулалыыр эйгэни аймыра; 14) Айыы бухатыыра кыайара; 15) Хотторбут Абааһы бухатыырын этин-сиинин дьаһайыы; 16) Айыы бухатыыра быстахха былдьанара; 17) Өлбүтү тилиннэрэн тын угуу, күүс киллэри; дьайтан ыраастанар албастар; 18) Кэргэн кэпсэти, кыыс

сөбүлэнин ылыы, моһоллору ааһан бэйэ дойдутугар аттаныы; 19) Өрөгөй ыһыаҕа — уруу ыһыаҕар бэлэмнэнии, ыһыаҕы төһө өр ыһаллара; 20) Күтүөт уолу тургутар араас соруудахтар, хапсыһыылар.

Б. Бухатыыр атын хохуйу: 1) Аты хоругаан ыңгырыы; 2) Аты ойуулаан-дьүһүннээн этии (хантан анаммытын, өнгүн-дьүһүнүн, ураты кыабын); 3) аты дьалты утаарыы, соруудах биэри, бырастыылаһыы; 4) аты айанҥа бэлэмнээһин — үүннээн-тэһииннээн ыңгырдааһын; 5) ат сүбэтэ-амата, сэмэтэ-сунхата.

В. Ураты айылжалаахтар, этитилээхтэр: 1) көмөлөһөөччүлэр; 2) куһаҕаны онорооччулар.

Г. Киһиттэн атыттар: 1) атыр абааһылар; 2) абааһы тыһыллара, 3) абааһылар миинэр минэлэрэ, көлөлөрө, 4) атын араас харамайдар.

III. Аптаах тэриллэр — дьылба суруга, суруктаах таас, илдьит сурук, ох, туох эмэ мал-сал, о.д.а.

IV. Олонхо атын олуктара: 1) уос аһар ырыа; 2) ситим олуктар; 3) олуктар икки ардыларыгар киллэһиктэр; 4) кутурук салайар ырыа.

V. Олонхоһут кыбытык тыллара: 1) истээччилэригэр туһайар тыллара; 2) олонхотун быһыгар кыбытык тыллара; 3) бүтэһик тыла.

Чинчийээччи Е.Н. Кузьмина ыйар миэстэлэриттэн «Эйэргэһэн табах тардыы» (раскуривание трубки) итиэннэ «Быстахха былдьанан өлбүт бухатыыры унуох тутуу» (захоронение богатыря (богатырки)) Дьууруй олонхотугар да, саха бары олонхолоругар да суох көстүү. Саха табахсыта суоҕа уонна олонхотугар айыы бухатыыра быстахха тыына быһыннаһына даҕаны хайаан да айыы хаан аймахтарыттан көмө тийээн кэлэн быһанар баара — бу биһиги ураты төрүт үгэспит. Табах үүммэт сиригэр төрүт олохтоох дьон буоларбыт бэлиэтэ бу ыйа сылдьар — төрүт култуура диэн итинник, туох да, ким да сатаан балыйбат суола. Аны бэйэ ийэ итэбэлбит күүһэ этиллэ сылдьар — күн айыы улууһа, айыы хаан аймаҕа буоларбыт. Өлбөт үөстээх, өспөт тыыннаах, тохтубат хааннаах, тоһуттубат унуохтаах айыы бухатыыра кэлэн орто дойду дьонун быһыһырыгар итэбэлбит олонхобутугар уйаланан тыыннаах. Онуоха Сорук Боллур уолу сатаан ыңгырар, Аан Алахчын Хотунҥа сатаан сүгүрүйэр тустаахпыт. Ол сатабылбыт — төрүт бэйэ итэбэлбит үөрөбүр хараллан тыыннаах.

Бу барыта Дьууруй уол олонхотугар баар, кэлим этил-

лэн киирбит. Мин олонхо тэттигиттэн сэдиптээн испэр туга эрэ суох дуу дии саныыр этим уонна бу анаан сирийэн көрдүм, исписэлиистэр сааһылаабыттарын кытта кичэйэн тэннээтим. Барыта баар. Маннык тэттик, оҕо олонхото диэн ааттаныан сөптөөх олонхолор урут да бааллара чахчы. Илларионов В.В. маннык кылгас, тэттик олонхолор үөскээн үөдүйэ сылдыбыттарын бигэргэтэр, итиэннэ «Сээн олонхо» диэн ааттаан бэлиэтиирэ «Дьяангы олонхоһуттарынын үгэстэрэ» кинигэтигэр ыйылар.

Онон, ытыктабыллаах аабааччы, бу ааптара биллэр аныгы олонхону аах, дьонго аахтар, оҕоҕор-сиэнгэр аах, этэ үөрэн, ырыатын көхсүн иһигэр кинигинэйэ сырыт.

Оболор, ыччат дьон, саастыылааххыт, аныгы олонхоһут этэн таһаарбыт олонхото — сабыс санга тиэкис — ону сэргээн, болбойун, саллыбакка арыяа биэрэн ааҕан киирэн барын. Экчи сэнээриэххит.

Саха буолун, киһи буолун, саха айыы киһитэ буолун.
Дом!

Г.С.Попова-Санаайа,
М.К.Аммосов аатынан ХИФУ Арасыйыа Бэдэрээссийэтин
Хотугулуу-Илинги норуоттарын тылларын
уонна культууратын үнүстүтүүтэ (АБ ХИНТКУ)
культуурологияҕа хаапыдыратын бэрэпиэссэрэ,
бэдэгиэтикэ билимин хандьыдаата, дасьяан,
«Хомуһун» үһүйээн салайааччыта

- 1   Былыргы дьыл
          Быһылааннаах мындаатыгар,
          Урукку хонук
          Охсуһуулаах ортотугар,
          Огдолуйбут кэмим
          Оттой анараа өттүгэр,
          Ойон тахсар
          Аалыы көмүс сардангалаах
          Аламай манган күннээх,
10   Ойоболоон сүүрэр
          Тэргэн ыйдаах,
          Кэртэн баранар мастаах
          Күөх ойуурдаах,
          Уолан баранар уулаах
          Улуу уулардаах,
          Абыс иилээх-саҕалаах,
          Атааннаах-мөнүөттөннээх,
          Алабаркаан-тэтэгэркээн
          Аан ийэ дойдун
20   Тиин тилэбин саҕаттан
          Үөскээн-үөдүйэн,
          Кэнээн-тэнийэн,
          Үүнэн-сайдан,
          Көбөрөн-набаран,
          Чэчирээн-чэлгийэн
          Турар эбит, доботтор!
          Тула өттүн
          Өйдөөн-дьүүллээн,
          Анааран көрдөххө
30   Хайдаһый дэстэргит —
          Мунурун булбатах
          Уостан бүппэт уулаах,
          Силис уутунан силбэнэн,
          Сир тымырыттан эбинэн,
          Сирилии-дырилии тэбинэн

- Кутулла-суккулла айманар,
Кыһынын-сайынын устар
Улуу Эбэ өрүстэрдээх эбит.
Аан ийэ дойду
40 Атаҕа буолбут,
Туруу дойду
Тилэбэ буолбут
Үүт туман бүрүөһүннээх,
Мунгутуур чыпчаалын
Чарапчыланан да көрдөххө
Харахха көстүбэт
Туруук таас хайалардаах эбит,
Хантайан көрдөххө —
Үс биттэхтээх
50 Үрүт мөнүөннээх
Үрүмэ долгун урсуннаах
Өндөл манган халлааннаах эбит.
Устата кэмнэммэтэх,
Улаҕата көстүбэтэх,
Оломо¹ биллибэтэх,
Күүгэннирэ-долгуннура турар
Улуу куйаар байҕаллаах эбит.
Туруйа кыылым
Тохтоон ааһар
60 Тунаа манган
Томтордордоох эбит,
Кыталык кыылым түһэн
Ыллаан ааһар
Кылбаа манган
Кырдаллардаах эбит,
Сылбах тиит сыстыбатах
Сылбаран манган
Сыһылардаах эбит,
70 Эмэх тиит энэрдэспэтэх
Энгинэ бэйэлээх
Эмпэрэлэрдээх эбит,
Куурбут тиит кэккэлэспэтэх
Кэрэ бэйэлээх
Кэрии тыалардаах эбит,

---

¹ Олом — ууну (хол., үрэби) кэһэн эбэтэр кэстэрэн туоруур үчүгэй үктэллээх чычаас уулаах сир.

- Хаппыт тиит ханыыласпатах
Хаарыан бэйэлээх
Хочолордоох эбит.
Тардыы көмүс² талахтардаах эбит,
Иэбии көмүс³ иирэлэрдээх эбит.
- 80 Мотуок солко
Мутукчалаах мастардаах эбит,
Сирэй солко сэбирдэхтээх
Сиздэрэй таһаалаах
Хатыннардаах эбит,
Хаарыс солко⁴ лабаалардаах
Харыйа мастардаах эбит.
Ол тунаа манган томтордор
Үрүт өттүлэриттэн
- 90 Күн сирин сирийэ көрдөххө —
Айбы аймабын улуунун
Аалыы көмүс киинигэр
Абыс салаалаах
Ача күөх от тэллэхтээх,
Сэттэ салаалаах
Сиибиктэ от көбүөрдээх,
Үс салаалаах
Үкэр күөх от үктэллээх,
Күн кинитин иэйэхситэ
Илэ кырдык эргиллибит,
- 100 Сылгы сүөһү дьөһөгөйө
Көстө-бааччы дьиэлэммит,
Ынах сүөһү айыыһыта
Ала чахчы уйаламмыт
Аан Алахчын хотун иччилээх,
Абыс салаалаах
Аал Луук Мас
Силигилии үүнэн, чэчирээн,
Сир ийэ килбэйэр киинигэр
Сириэдийэн турар эбит оҕолоор!
- 110 Субу туран
Субу курдук диэн
Санаа онгостон сангара-инэрэ,

² Тардыы көмүс — уһун синньигэс гына таптайан тэнитиллибит көмүс.

³ Иэбии көмүс — үрүн көмүс көрүнгэ, иирэни, талабы хоһуйан, ойуулаан, кизэргэтэн этэр кубулуйбат эпитет.

⁴ Хаарыс солко — нууч., гарус, натуральной түүттэн онгоһуллубут танас матырыяала.

Кэпсээн онгостон кэпсии-ипсии
 Турбута үһү:
 — Көр буо, көр буо!
 Аһара үүнэн, улаатан,
 Кыырай дьэнкэ халлааны
 Кырыылаах салаабынан
 120 Тоҕо үүнэн табыстахпына —
 Үөһээ дойду ааттаахтара,
 Үрүт дойду атыырдар
 Үтүөнү онгордун диэн
 Үөрэллэрэ биллибэт,
 Улуу дьаалылар
 Уордайбыт санааларыгар
 Тобус түүннээх күнү мэлдьи
 Тугу барытын
 Тоҕута көтөр тыалы түһэрэн
 Тоноҕоспун тоһутуохтара!
 130 Аһара үүнэн, сайдан,
 Мунутуур силиһим
 Сири буоллар түгэбин
 Ситэри үүнэн киирдэбинэ —
 Аллараа дойду адьырбалара,
 Адьарай бииһин атамааннара,
 Абааһы аймағын тойотгоро
 Абыраллаабы онгордун диэн
 Айхаллыыллара биллибэт,
 Улуу күтүрдэр
 140 Уордайбыт санааларыгар
 Сэттэ түүннээх күнү мэлдьи
 Ситиһэн туран силиспин кэрдиэхтэр!
 Дьэ оччоҕо буоллабына,
 Дьоллоох үтүө бэйэм
 Тосту сытыйан хааллахпына —
 Ынах сүөһү
 Айыыһыта салыйыа буоллаҕа,
 Сылгы сүөһү
 Дьөһөгөйө төннүө буоллаҕа,
 150 Киһи киэнэ
 Иэйэхситэ эргиллиэ буоллаҕа, — диэн
 Халлааннаах былыты
 Кыратык да таарыйбакка,
 Туора силигилээн тахсан
 Таннары түһэн

- 160 Намылыйан үүнэн,
Төбөгүнэн өбүллэн
Үрүг илгэнэн⁵
Күрүлэччи кутуллан түспүтэ
Арабас илгэнэн⁶
Аллар долгуннаах,
Үрүг илгэнэн
Үллэр күүгэннээх
Көлүйэ күөл буолбут эбит, оҕолоор!
Силиһэ буоллабына
Сир түгэбэр тийэн иһэн
Ол амырыын дойдуга
Кыратык да быкпакка
170 Төтөрү иэбиллэн,
Туруу бараан дойдуга
Тоҕо анһан тахсан
Тоҕус уон ойуун үнэр
Толуу дьүһүннээх
Тиит мастара буолбуттар эбит, оҕолоор.
Субу сиргэ-дойдуга,
Сэттэ субурҕа үрэх
Сиэттиһэн киирэн
Силбэхэр төрдүлэригэр,
180 Абыс ааттаах үрэх
Анаарыйан киирэр
Алгыстаах аартыга
Арчылаан аһар сиригэр,
Айыы хаан аймахтара
Ааттаах улуу алаастара,
Күн улууһун дьонун
Көмүс ньээкэ⁷ уйалара
Күннүк сиртэн
Киэркэйэн көстөллөр эбит.
Тоҕус үрэх
190 Тоҕо охсон киирэн
Тоҕуоруһар олохторугар
Тусаһа бөбөтө
Тургайан көстөр эбит,

⁵ Үрүг илгэ — күүһү-уоһу, дьолу-соргуну, баайы биэрэр аптаах утах.

⁶ Арабас илгэ — күүс-уох киллэрэр, уйгу-бийан төрдө буолар тангара биэрэр аптаах сөлөгөйө.

⁷ Көмүс ньээкэ — төрөөбүт төрүт дьиэ диэн суолтаба туттуллубут.

- Улуу өрүстэрим
Улам-улам унаарыйан
Уулара устар сиригэр
Ураанхай омуктарым
Уорабайдара тобуоруһан
Тураллар эбит.
- 200 Туруук таас хайаларым
Түмүллэн үөскээбит көбүстэриттэн
Өнөйөн көрбүтүм —
Хайам тэллэбэр,
Хоннобун аннынан
Хоробор ураһа бөбөтө
Хонойон ахан турар эбит.
«Хайа омук олорор?» — диэн туоһуластаргыт,
Туут хайыһар⁸ аттаах,
Таба кыыл көлөлөөх,
- 210 Тонус-эбээн омук
Сөбүлээн үөдүйбүт
Сирэ эбит!
Баарабай мыраан хайаларым
Баар сирдэриттэн
Батары көрөн турбутум —
Буор сыбахтаах
Балабан дьиз бөбөтө,
Тобуоруһан турарын
Бэлиэтии көрдүм.
- 220 «Бу кимнээбий?» — диир буоллаххытына,
Иэгэйэр икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх,
Бокуйар сүһүөхтээх,
Босхо бастаах,
Тириини хайа соппут курдук
Уоннаах харчы саба
Тири-тиэрбэс харахтаах
Борон ураанхай
Саха омук барахсан,
- 230 Сыһыы-сыһыы мунунан
Сыспай сизллээби сырыырбатан,
Хонуу-хонуу мунунан
Хоробор муостаабы хойуннаран,

⁸ Туут хайыһар — таба илин тыһыттан аттарыллан онһууллубут түгэхтээх кэтит хайыһар.

- Харайан олорор сирдэрэ буолла.
Тула өттүбэр
«Туох баарый?» — диэммин
Тула холоруктуу
Тулабын көрбүтүм —
240 Тобус халлаан үрдүгэр олорор
Тойон айыыларым
Алдьархайынан аарыгырар,
Сүрдээбинэн сурабырар,
Ынырыгынан ыадайар
Ыас хара дойдуттан,
Атара-батара айахтаах,
Ангаар харахтаах,
Ангаар илиилээх,
Ангаар атахтаах,
Уһуктаах уостаах,
250 Укулаат тимир⁹ тынгырахтаах,
Арбаһыттан арбаһаһын араарбатах
Атара-Батара Эмээхсин ойохтоох
Арсан Дуолай обонньор
Аатырбыт ороспуой бийин ууһуттан
Алдьархай буолан кэлэн
Аанныахтара диэн,
Айыы дьонун сирин
Абыс уон абыс
Алтан сэргэ туруораннар
260 Үс бүтэй маһынан күрүөлүү тушпуттар эбит.
Аны туран,
Аллараа дойдуттан
Алдьархай аймажа тахсан
Айыы дьонун дьоллоох олобун
Атыяхтаах уу курдук
Аймыахтара диэн,
Сэттэ уон сэттэ суруктаах
Ытык дэриэспэ тааһынан
Саба бырахпыттар эбит.
270 Үөһэттэн үргүөр үлүгэрэ
Үргүйүө диэн,
Өрө көрбүт абааһы аймажа
Өнгөйүө диэн

---

⁹ Укулаат тимир — нууч., уклад, хатырыллыбыт тимир.

Үс сүүс үс баџана маһы
 Батары анһьян
 Өһүөлээбиттэр эбит.
 Туора омуқ
 Сэриинэн кэлбэтин диэн,
 280 Сис тынанан тулааһын онорбуттар эбит.
 Субу дойдуга
 Кэтэх тыаларыгар
 Кэџэ кыылларым
 Кэрээбэккэ этэллэр эбит,
 Куула тыаларыгар
 Кукаакы кыылларым
 Куттаммакка кулугуруулар эбит,
 Өтөх сирдэригэр
 Өтөн кыылларым
 Өрөөбөккө үгэллэр эбит,
 290 Тоџой сирдэригэр
 Тойон кыылларым
 Тохтообокко чоргуйаллар эбит.
 Субу орто туруу дойдуга
 Кыһыл көмүс күн
 Килбиэнин күүтэ көрсөр
 Ньюргуһун сибэккилээх,
 Нуурал күөх
 Ньяассыын оттоох¹⁰ халдыайылаах,
 300 Санга күн
 Сардангатын саргылыы көрсөр
 Сардаана сибэккинэн
 Сиздэрэйдик симэммит сыһыылардаах,
 Кэрэ күнү үнкүүлээн көрсөр
 Кырымпалыы куоластаах
 Кыталык кыыллаах күөллэрдээх.
 Кулуба тойон киһи
 Алталаах ааттаах сылгынан
 Алта күнү быһа көтүтэн
 Улаџатын булбатах,
 310 Кинээс тойон киһи
 Сэттэлээх сэнэх сылгынан
 Сэттэ күнү быһа сүүрдэн
 Унуоругар тийбэтэх,

¹⁰ Ньяассыын от – бытархай, сымнаџас от.

- Күөх көбүөр үктэллээх
Киэн нэлэмэн алаас эбит.
Бу алаас буоллабына
Ардахтаах былыт
Аараан ааспатах
320 Арылы манган халлааннаах эбит,
Хаардаах былыт
Хонон ааспатах
Кыырай дьэнкэ халлааннаах эбит.
Хатын мас күөх бытырыыс сэбирдэбэ
Хаарыс солкобо дылы
Сиккиэр тыалга уйдаран
Сэлибирии оонньообут,
Тиит мас күөх нуоҕай мутукчата
Хампа солкобо дылы
330 Хахсаат тыалга хаарыллан
Тэлэбирии оонньообут,
Абыс айан суола аһар,
Сэтгэ аартык¹¹ суола арыллар,
Үчүгэйкээн бэйэлээх
Күн күөрэйэр
Күөрэлэ алааска
Ураанхай омок
Ууһа буолбут
340 Дархан Тойон оҕонньор,
Далбар Хотун эмээхсин
Силигилии-сайдан,
Саха омок аатын ааттатан,
Аар саарга аатыран,
Күөх унаар буруону таһааран,
Күннээх халлаанҥа кылыстанан,
Былыттаах халлаанҥа быһыччаланан,
Халын хаһанан мохсуо¹² бырахсан,
Суон саалынан сонор оонньоон,
Ыл киэнэ ытыга буолан,
350 Киһи киэнэ кэрэмэһэ буолан
Олорбуттара эбитэ үһү.
Күннээх-күөнэх саастарыгар
Күүстээх-уохтаах бухатыыр уоланы
Күөх окко үктэтэн,

¹¹ Аартык — киэн, улахан айан суола; сүрүн суол.

¹² Мохсуо — оонньоу көрүнгэ, хос быһаарыны көр.

- Күн сирин көрдөрөн
 Күн киһитэ
 Көмүскэс санаалаах,
 Айыы киһитэ
 Аһыныгас майгылаах,
 Айыы хаан уола
 360 Айысхаан Бухатыыр буоллун диэн
 Ааттаабыттар үһү.
 Кэм кэрдии ааспытын кэннэ,
 Илин астара¹³
 Элэмэстийэрин сабана,
 Кэлин астара
 Кэрэмэстийэрин сабана,
 Тахсан эрэр күн
 Сарданатын курдук,
 Киирэн эрэр күн
 370 Килбиэнин курдук
 Кэрэ бэйэлээх кыыс оҕону
 Күн сирин көрдөрөн
 Дьоллоро өссө үрдээбит,
 Санаалара өссө сиппит.
 Субу кыыс оҕо барахсан,
 Абыс сааһын туолуор диэри
 Аналлаах аата суох буолан
 Аата суох сылдыбыт.
 Арай, биир үтүө күн
 380 Айбыт аар тойон абата,
 Төрөшпүт күн күбэй ийэтэ
 Кыыстарын кэрэ куолаһын
 Кулгаахтарын уһугунан истэн:
 «Күөрэгэйгэ ханыылаах,
 Кэрэ чуор куоластаах,
 Күөрэгэйдээн Куо буоллун!» — диэн
 Ааттаабыттар эбит.
 Бу кыыс оҕо кылааннааба
 Күөрэгэйдээн Куо барахсан
 390 Уон алтатын туоларын сабана,
 Танас бүтэй
 Тамана¹⁴ сандааран көстөр,
 Эт бүтэй

¹³ Ас — эргэр., бу кэрчиккэ баттах диэн суолтаба туттуллубут.

¹⁴ Таман — эргэр., эт-сиин диэн тыл урукку көрүнэ.

- Унуоѳа ыйдангаран кѳстѳр,
Унуох бѳтгэй
Силиитѳ дьалкыйан кѳстѳр буолбут.
Бйдааѳар ыраас нѳуурдаммыт,
Күннѳѳэр күндү сѳбѳрэлѳммит.
Аатырар кѳрѳ дьүһүнѳ
- 400 Абыс аартыктаах
Аан ийѳ дойдуну
Сиккиѳр тыалга уйдаран
Тилийѳ кѳппүт ѳбит.
Тѳрѳѳбүт тѳрүт сирдѳриттѳн
Тойон киһи бѳѳѳ аттанан арахан,
Күѳрѳгѳйдѳэн Куону
Кѳргѳн ылыан баѳарар
Күтүѳт киһи бѳѳѳ
- 410 Кѳлѳн кѳрдѳѳн кѳрбүттѳр.
Онуоха буоллаѳына,
Алтан араѳас аттаах
Айысхаан Бухатыыр
Кыыһырар, кыыннѳр хаана
Кѳмѳгѳйүгѳр туран,
Уордайар, уолуйар хаана
Уолугар ооннѳоон,
Абарар, сатарыыр санаата
Арѳаһыгар муннѳустан,
Өһѳрѳр, өһѳтѳѳ өйѳ
- 420 Оройугар охсуллан
Өрѳѳбүт уоһун өһүлѳ,
Хоммут уоһун хонноро
Турбут ѳбит:
— Кѳр бу!
Кѳр бу!
Кѳэнчѳ быттара
Кѳтѳххѳ ыттаннѳыт,
Олооччу¹⁵ быттара
- 430 Оройго таханнѳыт,
Олустук туттаннѳыт,
Саланнѳык санананнѳыт,
Кѳрдѳһүүбүт диѳн саапѳакка
Кѳрдѳһѳ кѳлбикѳит!
Ааттаһыыбыт диѳн аахсыбакка

---

¹⁵ Олооччу — эргѳр., мараѳа кѳтѳр кылгас остоох ѳтѳрбѳс.

Аатгаһа турабыт!
 Бу буола турбуккутун
 Бука барыгытын
 Биир дьылбалааммын
 Суорума суоллуурум
 440 Субу тирээтэ курдук!
 Бииргэ үөскээбит баар суох
 Балтым оботун
 Эһигинньик курдук
 Эристииттэргэ отой биэрбэппин!
 Биэрэн ыгтар күннээх да буоллахпына,
 Үрдүкү айыылартан айдарыылаах,
 Үтүө, үрдүк төрүттээх
 Үөһээ дойду уолугар биэриэбим! — диэн
 450 Баай обото буолан бардымсыһа,
 Тот обото буолан торбомсуйа
 Турбута эбитэ үһү.
 Оччолообу истибит
 Айбыт аар тойон абата
 Дархан Тойон офонньор
 Сытыары тутан сыаналаан,
 Туруору тутан толкуйдаан баран,
 Субу курдук диэн саналаах,
 Сити курдук диэн тойуктаах буолбут:
 — Дьэ-буо,
 460 Дьэ-буо!
 Сир-сир аайыттан
 Саха чулуу уоланнара
 Субу бүгүһүнү күннэ
 Тахсан эрэр күн
 Сардангатын курдук,
 Киирэн эрэр күн
 Килбиэнин курдук
 Кэрэ дьүһүннээх
 Күөрэгэйдээн Куо кыыспытын
 470 Күндү кийиит гынаары
 Кэпсэтэ кэлбиккит дабаны,
 Суос соботох кыыс огом
 Сүрэбин аңарын булбата,
 Аналлаабын таайбата.
 Кырдыаһаһы баалааман даа!
 Саастаабы сангарыман даа!
 Сарсынны күн сарыалыгар

Саамал кымыс утахтаах
 Саха улуу малааһынын
 480 Ытык ыһыабы ыһыахпыт,
 Ыһыах оонньууларыгар
 Кыайбыт-хоппут,
 Күүстээх-уохтаах киһиэхэ
 Кыыспыт тахсыам диэн
 Тылын биэрдэ! — диэбит.
 Итини истэн
 Бысталаабыт тиит курдук
 Быыппастар былчыннара күүрэ турбут
 Айысхаан Бухатыыр
 490 Алтан арабас атын
 Үрдүк мындаатыгар
 Үгүрүү кыыл курдук
 Хатана түстэ да
 Өһүн-сааһын тарбата диэн
 Баай хара тыатын диэки
 Быстала суох көтүтэ турда.
 Кулгаах иччитэ буолан
 Истэ сэргэбили,
 Харах иччитэ буолан
 500 Көрөн чыпчылынны
 Мустубут дьон, күтүөт буолуох
 Бабалара бэрт буолан,
 Бу күн харанга түүнэ
 Буолуор диэри
 Бэлэмнэнэн тахсыбыттар.
 Сарсынны ылаангы күн
 Сардангата тыгыыта
 Сиэрдээн-туомнаан
 510 Ытык ыһыабы ыспыттар,
 Ырыаһыт бастыннара
 Ырыа ыллаан ырааппыттар,
 Тойуксут туйгуннара
 Тойук туойан доллоһуппугтар,
 Оһуокайдыт ааттаахтара
 Оһуокай этэн көппүттэр,
 Олонхонут ааттаахтара
 Олонхолоон онолуйбуттар.
 Күн ортого буолуута
 Күтүөт буолуон бабалаах дьон
 520 Күөн көрсүһэн

- Күрэс былдыспыттар.
Үрүн түүнү үмүрүтэн эрдэхтеринэ
Сүрдээбинэн сурабырар,
Алдырхайынан аарыгырар,
Ынырыгынан ыарыгырар,
Аржаангы халлаан сиксигиттэн
Хара былыттар
Харсыһан кэлэн
Халлааны бүөлээн,
530 Харанганы халытан кэбистилэр.
Киһи куйахата күүрүөх
Бар этингнэр нүнсүйэн эттилэр,
Киһи эрэ хараба саатыах,
Кута куотуох үлүгэр
Чабылбан чабыллан чабылыйда,
Ытыс таһынар
Ыас харанга түстэ.
Бар дьон соһуйан-уолуйан
Үрүө-тараа сүүрдүлэр.
540 Харанга хотугу халлаантан
Хара сүдү улахан холорук
Сири-буору көтүтэн,
Кырыһы хайа сотон,
Халыйан кэлэн,
Бу ыал баарабай таһаалаах
Балабан дьиэлэрин диэки
Бу тигинээн кэлэн
Биирдэ хорус гыммыт.
Өйдөнөн кэлэн
550 Тири тиэрбэс харахтарынан
Өйдөөн дьүүллээн көрбүттэрэ,
Сүүһүн ортотугар
Суос соботох харахтаах,
Түөһүн тылыттан тахсыбыт
Токуруйбут тоһоҕо курдук тарбахтардаах
Суос соботох анаар илиилээх,
Самабын ортотугтан үөскээбит
Тимир тордуох курдук
Суос соботох анаар атахтаах,
560 Сыыр быара
Синнэн түспүтүгэр дылы
Сымара таас сирэйдээх,
Хайа быара

Хайдан түспүтүгэр дылы
 Хара таас сэбэрэлээх,
 Арбаһанын түүтүн,
 Кэппитинэн төрөөбүт
 Абааны аймаһын атамаана,
 Утуяа сыттаһына
 570 Уолукка астахха
 Уолуйан уһуктубут
 Уот Уоппут
 Уот Уобурдаан обургу
 Ыыра баран ырыалаах буолбут,
 Тоҕо баран тойуктаах буолбут:
 — Ар-дьаалыа,
 Ар-татай ини оҕолор!!!
 Дархан ини Тойон оҕонньор,
 Далбар ини Хотун эмээхсин!
 580 Тус бэйэбитигэр,
 Тон күөннүтүгэр
 Тонхороннуур дорообо буоллун!
 Тоҕус былас сүһүөхтөөх,
 Туналбаннаах ньуурдаах,
 Тахсан эрэр күн
 Килбиэнин курдук
 Кэрэ дьүһүннээх,
 Күөрэгэйгэ холоонноох
 Кылыһахтаах кэрэ куоластаах
 590 Күөрэгэйдээн Куо кысыкытын
 Кэргэн биэрээри
 Күтүөт буолуох киһини
 Сэмээр көрүнэ сылдыар сурахтааххыт!
 Истэн-билэн кэбиһин,
 Күндү күтүөт буолаары бу
 Кэлэн күттэллэн турабын,
 Биэрдэргит да ылыабым,
 Биэрбэтэргит да ылыабым!
 Аҕала тардын,
 600 Аҕала тардын!!! — диир,
 Ардыс гыммытыгар
 Аар-дьаар сыт саба биэрэр.
 Дархан Тойон оҕонньор
 Унан түһэ сыһа-сыһа:
 — Дьэ-бу, дьэ-бу!
 Арбаһыттан тэһииннээх

- Айыы хаан аймага
Абыраан даа!!!
Көхсүтгэн көнтөстөөх
610 Күн-өркөн улууһун дьоно
Көмүскээг даа!!! — диир.
Итини истэн уолан дьон
Абырыыр санаалара
Арбастарынан киирэн,
Көмүскүүр санаалара
Көмөгөйдөрүнэн оонньоон
Уолуйбакка, ыгылыйбакка
Дурда-хахха буолбуттар,
Былчын нара күүрэн
620 Быыптаста турбуттар.
Абааһы атамаана
Күлэн алларасты-алларасты
Өрүһүйүөх буолбуттары
Өлөртөөн кэбиспит,
Күннэрин киллэртээбит,
Күһэнэлэрин¹⁶ быһаталаабыт,
Күллэрин көтүтэлээбит.
Тыыннаах хаалбыт өттө
630 Тилэхтэрэ эрэ харааран көстүбүт,
Атах балай мээнэ сүүрбүттэр.
Уот Уоппут
Уот Уобурдаан обургу
Хатыылаах балабан халбанын
Тобо тэбэн киирэн,
Халын эркиннээх хаппахчыны
Чараас хаптаһын курдук
Хайа тэбэн киирэн,
Тобус былас суһуохтаах,
Туналбаннаах ньуурдаах,
640 Тахсан эрэр күн
Сарданатын курдук,
Киирэн эрэр күн
Килбиэнин курдук
Кэрэ дьүһүннээх
Күөрэгэйдээн Куону
Көтөбөн ылбыт да,

---

¹⁶ Күһэнэ — эргэр., ойуун кыырап танаһын көхсүгэр баайыллар кылырбас төгүрүк тимирдэр.

- Хаһыытаппытынан-сарылаппытынан
Хотугу хоромһулаах
Халлаан диэки
650 Соҕотохто субурус гынан
Ильдэ бара турбут.
Илиэһэй аймаҕын
Алдыатыһылаах дойдутун
Абыс атахтаах ообуй
Хара элэмэс ата
Хараҕа тэстэринэн
Хаардаах сирдэри
Суптурута көтөн,
660 Бадараан сирдэргэ
Батыллан көрбөккө,
Кыһыл кыыраах
Кумахтаах сирдэри
Кыраһалаабыт хаар курдук
Көгүтэн ааһан,
Таастаах сирдэргэ
Тохтоон көрбөккө,
Туруору таас хайалар
Тэллэхтэрин ааһан,
670 Туруу дойдуттан
Тэскилээн ааһар
Аартыгы арийан,
Аллараалыыр дойдуга
Аһардаста дьирэс гынан
Төрөөбүт төрүт сиригэр кэлэн,
Түүрт илин атабынан үктэнэн
Тирээбиллии тэбинэн,
Түүрт кэлин атабынан анһынан
Тохтуу биэрбит.
680 Күтүөт буолуохсут
Уоран-талаан аҕалбыт
Кийиит кыһын
Кыырай харанга халлаанга
Кытаран көстөр
Кыһыл хайа кирбиитигэр
Халын дэриэспэ таастары
Эркин курдук эпсэри уурталаан
Хаппахчы онгорон,
Киллэрэн кистээн кээспит.

- 690 Кыыс оҗо барахсан
Хотгорбут хомлонтотуттан,
Кыаттарбыт кыһыытыттан
Хара буспут моонньофон
Харахтарын уута
Халыс гынан
Харыс кэрингнээх чалбаҕы үөскэтэн,
Алтан чуораан
Айабын атан,
Алаһа дьиэтин
Аламай манган күнүн
700 Аймах-билэ дьонун ахтан
Субу курдук ырыалаах,
Сити курдук тойуктаах буола олорбут:
— Ыый, ыый-ыйбыан,
Аай, аай-айбыан!
Аламай манган күннээх
Айыы хаан улууһуттан
Бухатыыр бэрдэ убайым
Бу тийиэн кэлэн,
Быһаан ильдэн
710 Бар дьоммун, ийэбин-аҕабын,
Алаһа дьиэбин көрдөрүү!!!
Чынгыс хаан ыйааҕа
Ыараханын даҕаны,
Дьылҕа хаан оноруута
Ынырыгын даҕаны!
Харыстатарым эрэ
Харабым уута буоллаҕа,
Көмүскэтэрим эрэ
Көмүскэм уута буоллаҕа, — диэн
720 Ытыы-сулана олороохтообут.
Ону истэ охсон
Абааһы уола буолуохсут
Хардалаах буолан
Хахаара турда:
— Аар татай, оҗолоор!
Ама да ахтыбытын иһин
Аргый тыллаһаххын,
Айаххын кыатана туттуоххун,
Аймаммытын тутун сүрэй?!
730 Алтан далбарай күөрэгэйим оҗото,

- Абыйах хоноот
Хоойго сытар
Холооннообунг буолуом,
Оронно сытар
Оноһуулаабынг буолуом, — дии турбут.
Ити кэмнэ-кэрдиигэ
Күн киһитэ
Көхсүттэн тэһииннээх
Көмүскэс санаалаах,
740 Айыы киһитэ
Арбаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас майгылаах,
Алтан араҕас аттаах
Айысхаан Бухатыыр
Баай барыылаах
Байанай оҕонньор
Балай эмэ куду анһан биэрбит
Быйаннаах булдун көтөбөн,
Өтгүк харалаах,
750 Илии тутуурдаах
Кыараабыт көхсө кэнгээн,
Кылгаабыт санаата уһан
Баай хара тыатыттан кэлэн,
Уот Уоппут
Уот Уобурдаан обургу
Күүс өтгүнэн
Күтүөттээбит сурабын истэн,
Кыһыһар хаана
Көхсүтүнэн киирэн,
760 Уордайар хаана
Уолугунан оонньоон,
Балтын төннөрөр баҕалаах
Ача күөх окко
Олоро түһээт,
Аал уотун оттон,
Айысхаан Бухатыыр
Алгыс киэнэ арыылаабын этэн
Аман өһүн амалыйа туойа олорбута үһү:
— Дьэ-бу,
770 Дьэ-бу!
Аал уотум иччитэ,
Ала туйгун,
Бырдья Бытык,

- Тойон энэм
Кыырык төбө,
Кырдыаҕас тойонуом,
Хатан Тэмиэрийэ эһэкээн,
Чуор кулгааххын
Чөрөтөн иһит.
- 780 Күннэ көрбүт
Күөрэгэйдээн Куо балтыбын
Уот уоппут
Уот Уобурдаан обургу
Уоран-талаан барбыт!
Ир суолларын ирдээн
Ириэнэбэр тийээн иннэммин,
Тон суолларын тордоон
Тонугар тийээн тохтооммун,
Төнүннэрэр санаалаах
- 790 Турунан эрэбин,
Алгыһын сыалаабыттан
Аҕалан кулу даа! — диэт,
Ыксаабыт киһи быһыытынан
Ынгыырдаах атыгар «хап» гына
Ыстанан олоро биэрээт
Собуруунну
Содуомнаах-суостуганнаах
Соһо тураҕас халлаан диэки
Соботохто
- 800 Субурус гынан хаалла.
Сылы эргиччи
Айаннатан ааһарын
Ааһар былыт
Ардахтаан аастабына,
Хонуктуур былыт
Хаардаан аастабына билгэлэнэн,
Быһыта биэс сыл айаннаан,
Тон суолларын тордоон,
Ир суолларын ирдээн,
- 810 Туһааннаах сиригэр
Тийээн кэлэн,
Уот Уоппут
Уот Уобурдааны
Уун утары көрөн туран
Уордайа турбут эбит:
— Көр бу,

Көр бу!
 Түүн сырыылаах
 Түүлээх уллунах¹⁷,
 820 Чаннаах¹⁸ чабырбай,
 Атаҕастыыр эрэ дьонун
 Кырдыа барбыт дьон,
 Кыыс, оҕо-дьахтар эбит!
 Кыабын тийибэт буолан
 Киһи суоҕуна
 Кыайан барбыккын,
 Күүстээх суоҕуна
 Күннээн барбыккын!
 830 Кыах өттүнэн баһыйан,
 Күүс өттүнэн хотон,
 Өй өттүнэн сүүйэн,
 Өлөрөн-өһөрөн бара иликпинэ,
 Хаан толору,
 Эт бүтэй эрдэххинэ,
 Эрэйдээбэккэ-буруйдаабакка эрэ
 Этиһиитэ-охсуһуута суох
 Эн миэхэ балтыбын
 Биэрэн ытыах тустааххын!!!
 Итинниги истэн баран,
 840 Уот Уоппут
 Уот Уобурдаан
 Тоҕо баран
 Тойуктаах буолбут,
 Ыыра баран
 Ырыалаах буолбут:
 — Аар-дьаалы,
 Аар-таатай, оҕолоор!!!
 Көрөллөөр-көрбөттөөр,
 Кып-кыра буолан баран
 850 Тумуһун тууһун,
 Тылын кыһыытын!
 Аһаар да аһыыбар
 Амтанын биллэрин
 Анаарбакка турабын,
 Биир да тииспэр
 Сытын иннэрин

¹⁷ Түүлээх уллунах — түөкүн диэн суолтаҕа. Үөхсүү тыла.

¹⁸ Чаннаах — куһаҕан, мара, сааппат сирэйдээх диэн суолтаҕа.

Билбэппин эбээт, нойоон!
Мин бэйэлээби кытта
860 Күрэс былдыһан,
Кыах кэмнэһэн
Кыайан бараргын
Көрбөккө турабын!
Эйигиннээбэр буолуохтары
Эттэрин эттээн,
Тириилэрин хайытан,
Иэnnэрин эриэnnээн,
Оройдорун охсон,
Чэчэгэйдэрин тэһэн
Чабыл манган күннэриттэн матарбытым!!!
870 Кыайа үөрүйэх киһи
Кыайаа инибин,
Һа-Һа-Һаа!!! — диэн
Эриэн ыт
Элэгэр тэбиэх,
Күөрт ыт
Күлүүтүгэр түһэриэх,
Бэлэһин мунунан
Алларастаан аппангныы,
Куолайын мунунан
880 Күүлэрэстээн күлтэнгии
Турбут эбит.
Уот Уопшут
Уот Уобурдаан обургу
Уһун уктаах сүллүгэһин тушпутунан
Утары атыллаабытыгар,
Айыы киһитэ
Анаар илиитигэр
Саабылаан батыйатын
Сулбу тардан ылан
890 Саайталаан барда.
Абааһыбыт уола
Аһаран биэрэ сылдьан
Сэби сэпкэ тоһуйда,
Үнүүнү үнүүгэ аста,
Батаһы батаска
Түһэрбитинэн барда.
Сити курдук
Сэттэ күнү мэлдьи

- 900 Өрө холоруктуу
 Охсуна сырыттылар.
 Чабырбай тыаһа
 Тохтоло суох иһилиннэ,
 Сын'аах тыаһа
 Сотору-сотору билиннэ.
 Субу сылдьан
 Саха ураанхай киһитэ
 Сэниэтэ быстара буолла.
 Үрүт күүһэ
- 910 Үмүрү тутан барда,
 Алын күүһэ
 Аччаан киирэн барда.
 Абааһы уола
 Абарбыт санаатыгар
 Адьас тохтоппокко,
 Уордайбыт санаатыгар
 Олох уурайбакка,
 Биэртэлээн быллырбата,
 Саайталаан саллырбата сырытта.
 Айыы хаан киһитэ
- 920 «Ат кыайан уйбат
 Албан дыаһах аатым
 Алдыанара дьэ буолла,
 Обус кыайан таппат
 Суон дьоһун сурабым
 Сууллара дьэ буолла.
 Субу кыайтарар
 Кыһыылаах күнүм кэллэ быһыылаах,
 Субу хотторор
 Хомолтолоох күнүм кэллэ бадахтаах», — диэн,
- 930 Аһаран биэрэ сылдьан
 Ыксаабыт киһи быһыытынан
 Ыгылыһа-ыгылыһа ырыалаах буолбут:
 — Көр да бу!
 Көр да бу!
 Сыйдам сырыылаах
 Сорукка сылдьар
 Сорук Боллур уол
 Суох буолларгын баар буол,
 Баар эрэ буолларгын
- 940 Түргэн үлүгэрдик
 Тийиэн кэлэ оҕус!

Этиэн эрэ кэрэх,
 Хантан да тийэн кэлбитэ кэстүбэт,
 Хантан да кетөн түспүтэ биллибэт
 Сорукка сылдыар
 Сорук Боллур уол
 Субу тийэн кэлэн
 Тура биэрээт
 950 Тиин кулгаабынан,
 Тири тизэбэс харабынан
 Истэ сэргэбэли турбут.
 — Көр буо,
 Көр буо!
 Күннээбэр күндү бэйэлээх,
 Ыйдаабар ыраас ньуурдаах,
 Күөрэгэйдээн Куо балтыбын
 Уот Уопшут
 Уот Уобурдаан обургу
 960 Ойох онгостоору,
 Ожо төрөтөөрү,
 Олох олороору
 Күн сириттэн күрэтэн,
 Уоран-талаан барбытын
 Ир суолларын ирдээн,
 Ириэнэбэр тийэн иннибитим,
 Тонг суолларын тордоон
 Тонугар тийэн тохтообутум.
 Кыах өттүнэн кыайан,
 970 Күүс өттүнэн баһыйан
 Төнүннэриэх буолбутум —
 Кыабым эстэн,
 Күүһүм баранан
 Кыайтарар кыһыылаах күнүм
 Үүнээри гынна бадаба,
 Хотгорор хомолтолоох күнүм
 Хаайаары гынна бадаба.
 Хара тыыммын харыһыйах
 Халын халлаан анныгар,
 Үрүн тыыммытын өрүһүйүөх
 980 Үрүн күн анныгар
 Үөскээбит дьонтон
 Суос соботох
 Баһырҕастаах аттаах
 Баабый Баатыр баар.

- Ол киһиэхэ тийэн
Айыы дьонун
Абырыа үһүгүн,
Күн дьонун
Көмүскүө үһүгүн диэн
990 Илдьиттэ тириэрт! — диэн
Этэрин эрэ кытта,
Эргиллэ түһээт
Сорук Боллур уол
Соҕотохто сүтэн,
Субурус гынан хаалбыт.
Хаардаах суолга
Тинилэбин суола биллибэт,
Кыраһалаах суолга
1000 Атабын суола көстүбэт
Сорук Боллур уол
Ыксала бэрдиттэн,
Омуна төлөнүттэн
Аллараалыыр дойдуттан арабан,
Абыс аартыгы
Аңардастыы аһаран,
Орто туруу дойдуну
Ортотунан эргийэн,
Түмэн бараан дойдуну
Түөрт өттүнэн
1010 Төгүрүччү тилийэ көтөн
Баһырбастаах аттаах
Баабый Баатыр алааһыгар
Баар буола түспүт.
Бухатыыр киһи
Баабый Баатыр
Сирэ-дойдута,
Дьизэтэ-уота
Хайдах эбитий диэн
Сураһар буоллаххытына —
1020 Төбүрүөн¹⁹ курдук
Төгүрүк алааска
Эһэ кыылым
Күһүннү киэһэ
Күһэллэн кэлэн отонноон сии

---

¹⁹ Төбүрүөн — төп-төгүрүк диэн суолтаба.

- Курунах маска
 Күлтэллэн олорорун курдук,
 Баарабай саар булгунных
 Алаас биир унугар
 Бэлиэтик көстөр эбит.
 1030 Ол анараа таһаатыттан
 Кытаанах силистээх,
 Куодалаах мастаах²⁰
 Курун үрэх
 Арбаа диэки
 Таннары тардыстан түспүт эбит.
 Булгунһабын бас өттүн көрбүтүм —
 Баарабай таһаалаах,
 Түөрт уон түөрт түннүктээх
 Балабан дьиэ
 1040 Дьэндэйэн көһүннэ.
 Үс саһаан үрдүктээх
 Үөлэстэн унаар күөх буруо
 Унаарыйан тахсан
 Кыырай дьэнкэ халлаанһа
 Сыйыыллан тахсар эбит.
 Чугаһаан кэлэн
 Одуулаан көрбүтүм —
 Чиэппэр күүстээх²¹ отут эр бэрдэ
 Отут түүннээх күнү мэлдьи
 1050 Орулаан да туран
 Арийыа суох
 Аарыма халбана
 Аһаҕас турар эбит.
 Иһигэр киирбитим —
 Үс былас холобурдаах
 Үс атахтаах олох мас
 Оһох иннигэр
 Олонхолоон онолуйа
 Олорор эбит.
 1060 Антах ааспытым,
 Сандаһытын көрбүтүм —
 Отут үс киһи тэһинэн
 Олорон аһаан турар

²⁰ Куодалаах мас — таһыттан биллибэт иһиттэн хайдыбыт мас, дьиэк.

²¹ Чиэппэр күүс — киһиттэн эрэ ураты күүстээх дьону бэлиэтиир тыл ситимэ.

- Ойуу-бичик симэхтээх остуол
 Остуоруйалыы турар эбит.
 Оһоһун одуулаабытым —
 Отут былас үрдүктээх
 Отут түүннээх күнү быһа
 Тохтоло суох умайар
 1070 Күтүр улахан
 Көмүлүөк оһох
 Кэпсээн кэпсии турар эбит.
 Иһитин-һомуһун көрбүтүм —
 Икки сүөһүнү тэнгинэн күөстүүр
 Алтан чаан олгуй
 Алгыстаан алкыйа турар эбит,
 Сэттэ уон сэттэ
 Сылгы сүөһү
 Саамал кымыһын
 1080 Сыыгыначчы кутар
 Саһаан үрдүктээх
 Чочуонай чороон
 Чабырбахтыы турар эбит,
 Биэс бэчээттээх биэ
 Биэрбит кымыһын
 Барылаччы кутар
 Баарабай баххах
 Таабырынныы турар эбит.
 Танһын-сабын туһунан
 1090 Санаан-аһтан аастаһа —
 Алта уон алта
 Эһэ кыыл тириититтэн
 Аттарыллыбыт тэллэхтээх эбит,
 Биэс уон биэс
 Бөрө тириититтэн
 Сирилибит суорбаннаах эбит,
 Түүрт уон түүрт
 Куобах тириититтэн
 Тигилибит сыттыктаах эбит.
 1100 Бу киһи быһыыта-таһаата
 Хайдах эбитий дэстэргит —
 Бысталаабыт тиит курдук
 Быһпаһтыбыт былчыннардаах эбит,
 Суллаабыт тиит курдук
 Суон сотолоох эбит,

- Буулаҕа тиит курдук
 Бөдөнг бэйэлээх,
 Үс былас
 Үөкэйэр өттүктээх,
 1110 Биэс былас
 Биэкэйэр бииллээх,
 Алта былас
 Дараҕар сарыннаах эбит
 Наарба халҕаны²²
 Тиэрэ туппут курдук
 Томтоҕор түөстээх эбит,
 Бугул саҕа
 Буулаҕа сутуруктаах эбит.
 Сирэйин-хараҕын
 1120 Сыныйан көрдөххө —
 Хаар саҕанааҕы
 Хара саһыллары
 Хардарыта уурбут курдук
 Хара хаастардаах эбит,
 Икки кыһыл саһылы
 Үрүт үрдүгэр уурбут курдук
 Кытархай уостардаах эбит,
 Сылгы ат барахсан
 Сототун унуоҕун курдук
 1130 Субурҕа муруннаах эбит,
 Адьырҕа кыыл курдук
 Арылхай-кыраҕы харахтаах эбит.
 Обус тириитэ
 Олооччу этэрбэстээх эбит,
 Тайах кыыл тириитэ
 Курумулаах эбит,
 Үс эһэ тириититтэн тигиллибит
 Үллэркэй сонноох эбит,
 Түөрт уон киис тириититтэн
 1140 Таныллыбыт бэргэһэлээх эбит.
 Аата-суола кимий диэн
 Сураһан ыйыттааххытына —
 Бу киһи
 Кимтэн кииннээбин,
 Хантан хааннааҕын,

²² Наарба халҕан — нууч., нарва, буруус мастан аттарыллан оноруллубут, туттарыллыбыт халҕан.

- Туохтан сыдыаннаабын
Бэйэтэ да билбэт эбит.
Бэйэтэ бэйэтигэр
Аат инэриммит киһи эбит:
- 1150 Үүт-аас бэйэлээх
Үрдүк хороҕор бэргэнэлээх
Үрүн Аар Тойон
Үтүө сиэнэ,
Баһырҕастаах айаас аттаах
Баабый Баатыр диэн үһү.
Бу уолан
Оҕо эрдэбиттэн
Атаһа суох буолан
Адырҕа эһэлиин
- 1160 Хабыр хапсыһан,
Хапсаҕайдаһан күрэхтэһэн
Оонньуур идэлээх эбит,
Кыыл табаны кытта
Күөн көрсүһэн
Күүс кэмнэхэр адынаттаах эбит,
Буур тайаҕы кытта
Буута быстарынан
Сырһан күрэхтэхэр муокастаах эбит,
- 1170 Дэриэспэ тааһы
Мээчик онгостон быраҕаттыыр,
Үөл тиити үнүү онгостон кыыратар
Майгылаах эбит.
Баһырҕастаах аттаах
Баабый Баатыр
Дьыэ-хотон үлэтиттэн
Биир кэм хал буолан,
Бу курдук
Алтан чуораан
Айабын атан
- 1180 Саха-ураанхайды
Сангалаах буолбут:
— Дьэ бу,
Дьэ бу!
Дьылтан дьыл кэлэр,
Сылтан сыл хатыланар
Субу орто дойдуга
Суос-соҕотох буолартан
Эт киһи элэйдим,

- 1190   Сяа киһи сылайдым,
               Эдэр элэккэй киһи
               Эммэнийэ быһыытыйдым.
               Хантан эмэ, ким эмэ
               Хабыр охсуһууга ынгырара буоллар,
               Хайдах эрэ хапсыһыам этэ!
               Кимтэн эмэ, ким эмэ
               Күөн көрсүһэ кэлэрэ буоллар,
               Күүспүн-кыахпын
               Кэмнэһиэм да этэ,
               Туохтан эмэ, туох эмэ
- 1200   Сурах-садьык кэлэрэ буоллар,
               Сүрдээх үөрүүнү кытта
               Сөбүлэһэн тийийиэм этэ!
               Сор да буолар эбит
               Соҕотох буолар
               Субу орто дойдуга! — диэн
               Санньыар санааҕа ылларан,
               Сонньуйан оһобун уотун одуулуу олордо.
               Ол олордобуна,
               Кустук бэргэн,
- 1210   Кус быһый,
               Сорукка сылдыар
               Сорук Боллур уол
               Орто туруу дойдуну
               Ортотунан эргийэн,
               Түмэн бараан дойдуну
               Түөрт өттүнэн
               Төгүрүччү эргийэн кэлэн
               Тохтуу биэрээт, тура түһээт
               Тыын ылан баран,
- 1220   Тохтоло суох, үрүт үрдүгэр
               Быстала суох, хос-хос
               Сэһэннээх буола турбут:
               — Оһулаһыаттан, оһулаһыаттан!
               Суһаллаах сырыылаах,
               Суххай²³ айаннаах
               Сорук Боллур уол
               Субу турабын эбэрдэ, эбэрдэ!
               Этэр тылым эгэлгэтин,

²³ Суххай — түргэн диэн суолтаҕа туттуллубут.

- 1230 Эриэккэһин, элбэбин
Эн истэ тур, эн истэ тур!
Айыы хаан аймабын
Алдьархайтан быһыһахтаах,
Алтан араҕас аттаах,
Аһыныгас санаалаах
Айысхаан бухатыыр
Алдьархайга түбэстэ.
Айыы хаан аймаҕа
Аймалҕанҕа ылларда.
- 1240 Бухатыыр буойун дьоннор
Баранан да бүттүлэр,
Охчут бэргэн дьоннор
Олох да суох буоллулар,
Күһэнэбит быстара,
Күммүт киирэрэ
Кэллэ быһыһылаах.
Күн дьонун көмүскээ,
Айыы дьонун өрөһүй,
Көрдөһөрбүн батыма,
Ыйытарбын бобума,
- 1250 Курдукчай, курдукчай! — диэтэ.
Оччолооҕу истэн баран
Баһырбастаах аттаах
Баабый Баатыр
Уордайа-абара санаата,
Үрдүк булгунных саҕа
Үллэн табыста,
Тиит мас курдук
Кииллийэн табыста,
Уордайар санаата
- 1260 Уолугун ортогунан оонньоото,
Кыһырар санаата
Көхсүн харабынан киирдэ.
Хатан куйах таҕаһын тангыһна,
Хараҕалаах үнүүтүн дьайыннанна,
Хара буһурук хаанын хааннанна,
Хахай модун дьүһүнүн дьүһүннэннэ,
Субу курдук диэн
Сангалаах буолла:
— Дьэ бу!
- 1270 Дьэ бу!
Абыс иилээх-саҕалаах,

- Атааннаах-мөнгүүннээх,
Айгыр-силик олохтоох
Айыы аймағын сиригэр
Аһыныгас санаалаахтар,
Көмүскэс майгылаахтар
Күн сирин көрөн,
Күөх окко үктэнэн
1280 Кэлэ-бара туралларын тухары
Аддьырба абааһылар
Ааннаан кириэхтэрэ суоҕа,
Көстүбэт бөбө күүстээхтэрэ
Көнүл дьаарбайыахтара суоҕа!
Кимэн киирэн испиттэрин
Күүс өттүнэн күһэйэн,
Кыах өттүнэн баһыйан
Күн тыктабына
Күлүк куотарын курдук
1290 Кэлбит сирдэригэр
Төттөрү үтэйиэм!!! — диэн
Хахай хаанын киллэрэн
Кылыһын өрө көтөбөлөөтө.
Ити кэннэ
Миинэр мингэтин,
Көлүнэр көлөтүн
Ынгыран ыллаабыт саната
Ыраахха дуорайда:
— Хору-хору!
Хору-хору!
1300 Көлүнэр көлөм буолбут,
Миинэр мингэм буолбут
Субуйа сүүрэр сылгым,
Суох да буолларгын баар буол,
Ыраах да буолларгын
Чугас буола оҕус!
Айыы хаан аймаҕа
Алдьархайга түбэспит,
Арсан Дуолай обургу
Аатырбыт ороспуой аймахтара
1310 Күүс өттүнэн кыайан,
Кыах өттүнэн баһыйан
Тахсан эрэр күн
Сарыалын курдук
Сардангалаах ньуурдаах,

- Киирэн эрэр күн
Килбиэнин курдук
Кэрэ бэйэлээх
Күөрэгэйдээн Куону
Уоран-талаан барбыттар!
- 1320 Тилийэ көтөр
Тыалга дылы
Түргэн үлүгэрдик
Тойон сэргэбэр тура биэрэ орус!!
Этиэн эрэ кэрэх —
Дьөһөгөй оҕото барахсан
Үс күннүк сиртэн
Үөрбэ көмүс көбүлэ
Үргүөрдэнэн көһүммэ,
Нэлэмэн көмүс сиэлэ
- 1330 Сэттэ күннүк сиртэн
Сипсиэрдэнэн-силэллэн көһүммэ,
Уйулбан көмүс кутуруга
Уон күннүк сиртэн
Холоруктана охсуллан
Сүүрэн сиэллэрэн кэлэн
Тойон сэргэбэ
Туруна түстэ.
Биһиги киһибит
- 1340 Халдыайыттан көппүт
Хара улар курдук
Хап-сабар хатана түстэ да
Түүрт атаһ түһэрэн
Силлиэ-холорук курдук
Сир киинин диэки
Түһүнэ турда.
Аллаах ат барахсан
Айаннатан сиэллэрэн
Аан ийэ дойду
- 1350 Килбэйэр киинигэр кэлэн
Күн өркөн улуһун
Айыһыһта буолбут,
Аан Алахчын Хотун иччилээх
Аал Луук Маска
Тохтуу биэрэн
Туруна түспүт.
Баһырбаһтаах аттаах
Баабый Баатыр

- 1360 Бу курдук диэн
Сүһүөхтээх бэйэтэ
Сүгүрүйэн туран,
Хоолдуктаах бэйэтэ
Хонкуйан туран,
Тонобостоох бэйэтэ,
Тобуктаан олорон
Саналаах буолбут:
— Дьэ-буо,
Дьэ-буо!
- 1370 Күөн көрсүһэр,
Хабыр хапсыһар,
Кыах былдьаһар
Өрөгөйдөөх күнүм үүннэ!
Аан ийэ дойдум
Хайбахтаах хара быара буолбут,
Улуу ийэ дойдум
Нохтолоох тойон сүрэбэ буолбут
Аан Алахчын Хотун!
Аллараа дойдуга
Айанныыр күммэр
Алгыһын сыалаабын
- 1380 Анаатабын буолуохтун!
Күүскүтэн күүспэр
Күүстэ бэрис даа,
Кыаххыттан кыахпар
Кыахта ажал даа! —
Диэбитин эрэ кэннэ,
Аал Луук Мас
Хаба ортотуттан
Аан Алахчын Хотун
Илэ бэйэтинэн
- 1390 Тахсан кэлэн,
Эмийин кэрэтигэр диэри
Быган туран
Тойуктаах буолбут:
— Дьэ буо,
Дьэ буо!
Баһырбастаах аттаах
Баабый Баатыр барахсан,
Күн киһитэ
Көмүскэс санаан киирэн
- 1400 Күн өркөн улууһун

- Көмүскүү турунан эрэбин!
Саалаах бөбөстөн самныма,
Охтоох бөбөстөн охтума,
Татаар аптаах тыллаах
Табан кыайан эшэтин,
Уоттаах алыптаах харахтаах
Утары туран көрбөтүн,
Өстөөхтөргүн өһөртөөн
Өрөгөй бөбөн үрдээтин!
1410 Саастаахтаргын самнартаан
Саргы бөбөн сабырыйдын!
Саха аатын
Самнаран биэримэ,
Ураанхай аатын
Умсаран түһэримэ!
Саннын үрдүгэр диэри
Саргы дьяалын салалыннын,
Өтгүгүн баһыгар диэри
Өрөгөй талбан үрдээтин,
1420 Абыс ааһар аартыктарын
Арыллан биэрдиннэр,
Сэттэ манан аартыктарын
Сэлэллэн биэрдиннэр,
Тобус суол хотуттарын
Тобуллан биэрдиннэр,
Айыыһытын аргыстастын,
Иэйэхситин энэрдэстин! — диэт
Томтобор эмиийдэрин
Быктаран биэрбитин
1430 Биһи киһибит
Тохпокко-хорбокко эрэ
Тохтоло суох эмэн соппойдо.
Оборбута омуна бэрдиттэн,
Соппойбута сүрэ бэрдиттэн,
Аан Алахчын Хотун
Анаарыйан киирэн барда,
Хараба харангаран киирэн барда,
Ыксаан ыгылыйда да,
Сүүһүттэн түннэри анньан кэбиһээт,
1440 Ытык Аал Луук Маска
Төттөрү чугуруйан
Киирэн хаалла.
Биһиги киһибитигэр,

- Бухатыыр дуоламмытыгар
Уоҕар уох эбилиннэ,
Күүһүгэр күүс киирдэ,
Кыаҕар кыах кыттыста.
Күн киһитэ
Көтө-мөбө
- 1450 Ылгыырдаах атыгар
Халдыайыттан көппүт
Хара улар курдук
«Хал» гына хатана түстэ да,
Кымньыбылаан куугунатта,
Тинилэхтээн тэптэ да,
Тус хоту диэки
Түүрт атах көтүтэн
Түһүнэ турда.
- 1460 Өр дуу,
Өтөр дуу айаннаат
Бүтүннүү таас сиргэ тийиэн кэллэ.
Суорба таастардаах сирдэри
Сыа хаар курдук
Сүүрдэн барда,
Ону туораан

- Кыһыл кумах
Куйаар сири
Кыраһа хаар курдук
Көгүтэн барда,
1470 Ону ааһан нөнүөлээн
Бурһанныыр буор сиргэ кэллэ.
Бу сири буоллабына
Буорах буруотугар дылы
Бурһачытан ааста,
Кымныбылаан кыйдаан
Күн сириттэн күрэнэр
Аартыгы аһарда.
Анараа дойдуга
1480 Арсан Дуолай сиригэр
Атын туйаба
Таарыйарын эрэ кытта —
Ытыс таһынар
Барык харанга
Күндэл күнүһү солбуйда,
Аламай манган күнэ
Атыннык устар ыйга кубулуйда.
Күөх көбүөр от
Күрбэ таастарга,
Куура хаппыт
1490 Кубарыйа куурбут сиргэ уларыйда,
Ойуу-бичик мастаах
Охтон баранар
Ойуур тыа
Очуос хайалардыын атастаста,
Сырдык-манган халлаан
Суо халын былыттаах,
Тоһуттар этиннээх,
Быһыттар чабылбаннаах
Халлаанга кубулуйда.
1500 Уна диэки
Унан эрэр киһи хаһыыта
Унаарыйан уйаарда,
Ханас диэки
Харбыян²⁴ эрэр киһи хаһыыта
Хатыланан иһилиннэ.

---

²⁴ Харбий — ачыктаан, күүс-уох баранан сэниэтэ суох буол.

- Субу курдук дойдутган
 Саха ураанхай саарына
 Саллан-толлон туруо дуо?!
 Тус иннин диэки
 1510 Түөрт атах көтүтэн
 Түһүнэ турда.
 Атын кымньылаатабын ахсын
 Чабылбан чабыллыда,
 Һаттаатабын ахсын
 Нүһэр ыар этингнэр
 Нүнгсүйэн эттилэр,
 Тинилэхтээтэбин аайы
 Сирэ көтүөкэлээтэ.
 Субу курдук сүүрдэн истэбинэ
 1520 Сылгы ат дьөһөгөй оҕото
 Сахалыы сангалаах,
 Киһилии кэпсээннээх буолан
 Кэпсии-ипсии истэ:
 — Анньаһа, анньаһа!
 Иччилээтэр иччим,
 Ити аартыгы ааспыппыт
 Икки күннүк сиригэр
 Аллараалыыр дойду
 Аартыгын иччитэ
 1530 Аан Дьигистэй тойон
 Тоһуйан турар буолуоҕа,
 Тохтото сатыыр буоллабына
 Тоҕойуом, тохтоомо!
 Туому толорон барангын
 Бэриктэ биэрээр.
 Тоҕо айаннаан кэллинг диэтэбинэ,
 Тордуохтаһа барбакка
 Тоҕотун кэпсээн биэрээр.
 Аан Дьигистэй тойон
 1540 Аралдыппытын ыппат,
 Тушпутун ыһыктыбат идэлээх
 Улуу күтүр бэйэлээх эбээт! — диэтэ.
 Биһи киһибит
 Баһырбастаах аттаах
 Баабый Баатыр
 Сылгытын оҕото эппитин
 Сытыары тутан сыаналаата,
 Туруору тутан толкуйдаата да,

- 1550 Баһын тупшут сирин хоту
 Баран истэ.
 Бу истэбинэ,
 Борон ураанхай
 Биирдэ да харахтаан көрбөтөх,
 Хаптабай кулгаахтаах
 Хаһан да истэн билбэтэх,
 Сыыр быара быстан түспүтүгэр дылы
 Сылластыгас сирэйдээх,
 Адырба харахтаах,
 Аппа-дыаппа айахтаах,
 1560 Түөһүн ортотуттан
 Тахсан кэлбит суос-соботоһ
 Такыр тарбахтаах илиилээх,
 Самабын төрдүттэн үүнэн түспүт
 Соботоһ атахтаах
 Киһи диэххэ
 Киһиэхэ да майгыннаабат,
 Абааһы диэххэ
 Абааһыга да ханыылаабат,
 Аан Дьигистэй Тойон
 1570 Айабын аппаннатан
 Сынгаабырда турар эбит.
 Сылгытын обото
 Сабажалаан эппитин курдук
 Сылгытын сиэлиттэн
 Сэттэ сиэли туура тардан бырахпыта —
 Сэттэ субан сылгы буолан
 Сүүрэ турбуттарын
 Аан Дьигистэй обургу
 Аһаар илиитинэн харбаан ылан
 1580 Астыга суохтук
 Хап-куп гыннаран ыстаан
 Ыйыстан кэбистэ.
 Утуян даххаһыйа сытар киһини
 Уһугуннарбыт курдук
 Уулаабынан-хаардаабынан
 Унаарыччы көрөн туран
 Сангалаах буолла:
 — Буйака, буйака!
 Бу хайа диэки
 1590 Баран иһэр күтүр буолабыһый?

- Утуйа сатаабытым
 Бэһис хонуга буолла да,
 Икки дойду
 Уолан дуулабалара
 Чыыстай буолакка²⁵ тахсаннар
 Омуннаах охсуһууларыттан
 Оннообор сирим түөрэнэлиир!
 Туохтарын былдьаһан
 1600 Тоһута сынныһыпыт баҕайыларай?
 Сиебэтэбим сэттис хонуга
 Ситэри туолбута,
 Аһаабатабым ахсыс хонугун
 Аһара барбыта,
 Топпотоһум тоһус хонугун
 Томточчу туолбута!
 Хата, эн бэйэлээх
 Айах тутан,
 Аччык сытар киһини
 1610 Аһатан абыраан өрүһүйдүн!
 Сонордообутун
 Суола арылыннын,
 Ирдээбитин
 Иннигэр тосхойдун!
 Үтүөбүн үтүнэн төлүөм,
 Ыксаллаах күнгэр
 Ынгыраар буолаар.
 Онуоха биһиги киһибит
 Саманнык диэн хардалаах буолла:
 — Көр бу, көр бу!
 1620 Атаһым доһорум
 Аан Дьигистэй тойон!
 Үкэр куйаас тыыннаах,
 Үүт-аас бэйэлээх,
 Үрдүк хороһор бэргэһэлээх
 Үрүн Аар тойон
 Үтүө сиэнэ
 Баһырҕастаах аттаах
 Баабый Баатыр буолабын!
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 1630 Айыы хаан дьоно,

²⁵ Чыыстай буолак — нууч., чистый полог, олонхоһо бухатырдар охсуһалларыгар аналлаах сир.

- Көхсүттэн тэһииннээх
 Күн өркөн дыно
 Күүс-көмө көрдөөбүттэрин
 Көмөлөһө баран иһэбин, — диэт
 Айаннаан испитин курдук
 Аан холорук атастаах,
 Сүллэр этин добордоох
 Айанната турда.
 Биһиги киһибит,
 1640 Бухатыыр дуоламмыт атын
 Туйабын тыаһа
 Тобус толугу сылгы үөрэ
 Түһүнэн эрэрин курдук
 Тыаһаан иһиллэр буолла,
 Айы уолун атын
 Атабын тыаһа
 Абыс атыыр сылгы үөрэ
 Аабылаан эрэрин курдук
 Абытайдык иһиллэр буолла.
 1650 Инньэ эрэ гынарын кытта,
 Илин диэки быган көрбөтөх
 Илиэһэй идэмэрдээхтэрэ,
 Арбаа диэки быган көрбөтөх
 Адьарай акыларын,
 Лип хаан халбаннаахтара
 Халбаннарын лип-лап сабыннылар,
 Наарба хаан халбаннаахтара
 Халбаннарын хачыгыраччы хатаннылар,
 Дэриэспэ таас ааннаахтара
 1660 Ааннарын ыгыччы сабыннылар,
 Тимир килээмпир ааннаахтара
 Ааннарын кылыгыраччы хатаннылар.
 Инньэ эрэ гынан баран,
 Үөлэс-үөлэс аайыттан
 Үстүү буолан
 Үнүөлэһэн турдулар,
 Түннүк-түннүк аайыттан
 Түүртүү буолан
 Төбүрүөннээн турдулар.
 1670 Ол көрөн турбуттара баара —
 Баһырбастаах аттаах
 Баабый Баатыр
 Аллараа дойду

- Аарыгырар киинин диэки
 Ааһан көтүтэ турда.
 Арай доботтоор,
 Аллараа дойдуну
 Аарыгырар киининэн
 Ааһарын эрэ кытта,
 1680 Сыллар-үйэлэр кирбиилэригэр
 Улуу бухатырдар
 Охсуспут сирдэригэр
 Чыыстай буолакка
 Соботохто баар буола түстэ.
 Бухатыыр киһи
 Тиэрбэс харабынан
 Көрөн дьэргэлдьиһпитэ —
 Сүрдээх элбэх бухатыыр кэлэн,
 Аттыын-бэйэлиин өлөн,
 1690 Уһун унгохтара
 Урусхал мас буолан,
 Кылгас унгохтара
 Кыс мас буолан
 Кыстана сытара үһү.
 Ол сылдьан
 Тиин кулгаабынан
 Истэн сэргэбили турбута —
 Сугурук тыаһа
 Быстала суох иһилиннэ,
 1700 Тинилэх тыаһа
 Тохтоло суох дуораһыйда.
 Өйдөөн-дьүүллээн
 Сытыы харабынан сыныйан көрбүтэ —
 Сэттэ күннүк сиргэ
 Аарыма буйун дьон
 Антах-бэттэх дайбаһан,
 Туора-маары тэбиэлэһэн,
 Буор бөбөнү бурбатын,
 Бөх бөбөнү көтүтэн,
 1710 Таас бөбөнү тамнааттаан
 Охсуһа сылдыаллар эбит.
 Айыы киһитэ
 Алтан арабас аттаах
 Айысхаан Бухатыыр
 Адьарай буйуна
 Астабын аайытын

- Аһаран биэрэ сырытта,
 Ол сылдьан охтон түстэ.
 Онуоха анараангыта
 1720 Хааннаах болотун
 Хаба тардан ылан
 Сайылаары гыммытын
 Биһиги киһибит
 Буойун дуоламмыт
 Кыл түгэни мүччү туппакка
 Кылана түһэн баран
 Чычылыыах икки ардыгар
 Көгүтэн тийэ охсоот
 1730 Үөгүлүү түһээт
 Үөһүн хараба манан буолуо диэн
 Үнүүтүн салайан
 Үс саһаан үрдүгү
 Өрө ыстана түһэн баран
 Өтөрү түспүтэ, үнүүтэ
 Үс сиринэн тоһута барда,
 Түөрт сиринэн тоһута барда,
 Биэс сиринэн быһыта барда.
 Уот Уоппут
 Уот Уобурдаан обургу
 1740 Утуйа сыттабына
 Уолукка астахха даҕаны
 Уолуйан уһуктубат бэйэтэ
 Уолуйа түһээт
 Эрилис-турулус көрүтэлээтэ,
 Туора-маары ойуоккалаата.
 Итиэннэ, сур бөрөлүү улуйда,
 Ити курдук диэн
 Кэпсээннээх буолла:
 — Аар-дьаалы!
 1750 Аар-таатай оҕолоор!
 Орто туруу дойду
 Дуолан дуулабалара
 Отой да өрө барбыттар —
 Иккиэ буолан көмөлөөн,
 Эргийэ сылдьан кырбаан эрэллэр!
 Эдьийдээтэр эдьийим,
 Ходьон тобук,
 Хобуох эмэнэ
 Хатан Ханыырба Куо,

- 1760 Холоруктатан кэл даа!
Абыраатаххына эн эрэ
Абырыан,
Көмөлөстөххүнэ эн эрэ
Көмөлөһүөн,
Өрүһүйдэххинэ эн эрэ
Өрүһүйүөн!
Онон эппит тылбын ылын,
Көрдөһөр көрдөһүүбүн толор! —
Диирин эрэ кытта,
- 1770 Этиэх бэтэрээ өттүгэр
Эбирийиэх эрэ иннинэ
Тус хоту диэкиттэн
Тойон ураһа саға улахан
Хара добун холорук
Сирдиин-халлаанныын
Тура эрийэ-эрийэ кэлэн
Харахтарын иннигэр тохтуу биэрдэ.
Өйдөөн иһиттэхтэринэ
Өрө холоруктанан ытылла-ытылла
- 1780 Сангалаах буолла:
— Иһиликпин, таһылыкпын,
Иэхэйикпин-чуохайыкпын!
Орто туруу дойдуга
Ойох-дыахтар өттүнэн
Эн диэтэх киһийдээн
Чарааһаангын кэллэбин!
Күн сардангатын курдук
Кэрэ килбиэн дьүһүннээх,
Тобус былас уһуннаах
- 1790 Толбоннурар сүһүөхтөөх,
Туналбаннаах ньуурдаах
Күөрэгэйдээн Куону ылыма,
Кини оннугар
Миигин ойох ыл!
Оронго сытар онһуулаахпын,
Хоойго сытар холоонноохпун,
Тэллэххэ сытар тэннээхпин
Асчыппынан ааттаахпын,
Дьиэһиппинэн бэртээхпин.
- 1800 Сөбүлэспэт түгэнгэр
Сыты тыгырах
Хайа тардарын билиэбин,

- Ылыммат түгэнгэр
Ынчык-бөгүөх
Ыарыы буолан өлүөбүн,
Истибэт түгэнгэр
Ийэ куккун көгүтэн ылан
Илэ-чахчы ыйыстыам!
Иэхэйикпиэн-чуохаайыкпыан!
- 1810 Итини истээт
Баһырҕастаах аттаах
Баабый Баатыр
Абыс уон абыс былыты
Ааһар албаһа киирэн,
Тоҕус уон тоҕус былыты
Куотар кубулҕата киирэн
Өрөөбүт уонун өһүллэ,
Хоммут уонун хоннордо:
— Көр бу, көр бу!
- 1820 Күн сиригэр
Кэрэтинэн биллибит
Күн сарданатын курдук
Килбиэннээх дьүһүннээх,
Кыыс киэнэ кылааннааҕа,
Дьахтар киэнэ дьоһуннааҕа,
Ойох киэнэ оноһуулааҕа
Ол курдук диэн
Аллараалыыр дойдуга
Олохсуйан олорор диэннэр
- 1830 Ойох ылаары
Оностон кэллим,
Күтүөт буолаары
Куоһанан кэллим!
Оччону истэн баран,
Бэргэнэ быатын саҕа мэнэгэйдээх,
Сутуруо быатын саҕа соллонноох,
Этэрбэс быатын саҕа инсэлээх,
Абааһы кыһа обургу
Үөрэн үөһүн таттарда,
- 1840 Хаһыыран хайыга ыстанна:
— Иэхэйикпиэн-чуохайыкпыан!
Олох да оноотугар
Буолар эбит оҕолоор-оҕолоор!
Ойох тахсар үчүгэйн
Санга билэн эрэбиэн-эрэбиэн!

- Тугу диэбиккин
 Тоџо батан, аккаастаан
 Кээһиэмий, кээһиэмий! —
 Диэн эрэ баран,
 1850 Дьизэм диэн
 Дьэбин буолбут тимир ураһаҕа
 Дьизэрэнкэйдээн илдьэ бара турда.
 Халын харытынан
 Харбаан ылан
 Айыы киһитин
 Анныалаарай²⁶ диэн
 Сыллаһаары сыстаннаабыт,
 Уураһаары уунаннаабыт.
 Уолан киһи барахсан
 1860 Уна илиитин кэннигэр илдьэн,
 Саабылаан батыйатын
 Сулбу тардан ылла да
 Собо балыгы
 Үтэһэҕэ үөлбүт курдук
 Үөһүн харабыттан
 Өрө үөлэн таһаарда,
 Онуоха абааһы кыһа
 Сиик буолан симэлийдэ,
 Туман буолан уһунна.
 1870 Сити курдук дьаһанан
 Өстөөбүн өлөрөн баран,
 Айаас аттаах
 Айысхаан бухатыырга
 Көмө буола
 Көгүтэ турар.
 Уот Уоппут
 Уот Уобурдаан
 Күн улуһун киһитин
 Кырбаан-кырбаан
 1880 Күһэнэтин быспыт,
 Күнүн киллэрбит,
 Харабын уотун умуларбыт,
 Иэдэһин тэтэркэйин хараардыбыт,
 Уһун кытархайын көбөрдүбүт.
 Алтан араҕас
 Айаас аттаах,

²⁶ Аннах — эргэр., кийиит сирэин саптар таһаһа.

- Аһыныгас санаалаах
 Айысхаан Бухатыыр барахсан
 Иччитэ суобунан көрөн
 1890 Сытарын булан
 Кыыһырыабынан кыыһырда,
 Абарыабынан абарда —
 Сирэйиттэн сизэрэ уота
 Сирдыгинээн түстэ,
 Харабыттан хатат уота
 Хатыастан түстэ да
 Күүс күүһүн киллэриннэ,
 Кыах кыабын муһунна,
 1900 Үөгүлүү түһээт
 Үөбэ-үөбэ сүүрэн иһэн
 Үөгүлээх буолла:
 — Көр бу, көр бу!
 Хааннаах айах,
 Хара бэкир,
 Салыннаах²⁷ сабырбах,
 Түүн сырыылаах
 Түүлээх уллунгах,
 Атас туһугар атах тостор!
 Эчэйэн да туран
 1910 Иэннин хастаан,
 Иннииргин тэнитэн
 Иэспин ылыабым!
 Нохтолоох тойон сүрэххин
 Этэрбэс гынан кэтиэбим,
 Үрүн хаангын тобуом,
 Хара хаангын халытыам!
 Өлөн да туран
 Өспүн ситиһиэм!
 Өлөр сүбэбин булбут,
 1920 Үрүн күннүттэн маппыт,
 Күн сириттэн сүппүт
 Курдук санан!
 Чэ, кэлэн көрүүй,
 Сааптат сирэй!
 Уот Уоппут
 Уот Уобурдаан обургу

²⁷ Салыһын диэн тыл көрүнгэ. Балык салынын курдук санньылхай куһаҕан, чалахай.

- Истибэтэбин истэн
 Тиэрэ-маары көрдө,
 Уолуйбат бэйэтэ
 1930 Уолуһуйуох курдук буолла:
 — Бэйи, бэйи, дуһаар!
 Бухатыыр буойун киһи
 Бэйэбинэн «мэ» диэн
 Бүөбэйим оҕотун
 Күммүн күөрэтэр чыычаахпын,
 Күөрэгэйим оҕотун
 Биэрэн ыгытам үһү дуо?
 Бу кыабыра турбуккун
 Бу кыстана сытар унуохтарга
 1940 Уһун унуохтарын сыһын
 Урухал мас онгорон бырабыам,
 Кылгас унуохтарын сыһын
 Кыс мас онгорон кутуоһум!
 Сьа экин
 Суор-тураах аһылыга гыным,
 Искин-үөскүн
 Үөн-көйүүр аһылыга гыным,
 Сырдык экинэн
 Сир үөннэрин аях тутуом,
 1950 Хара экинэн
 Халлаан көтөрдөрүн күндүлүөм! — диэтэ.
 Хата биһи киһибит
 Хокуосканан сирэйин быһа саайда,
 Биирбит да эһиэт биэрэн
 Хокуосканы хардары
 Харахха биэрдэ.
 Хардары-таары дайбаһан,
 Харах харахха саайталаһан,
 Мурун мурунҥа бэрсэн,
 1960 Уос уоска сырбатыһан бардылар.
 Биирдэрэ буоллабына
 Саабылаан батыйатын
 Сулбу тардан ылла,
 Биирдэһэ буоллабына
 Хааннаах хара дыиэрэнкэй болотун
 Хаба тардан ылла.
 Тимири тимиргэ
 Түһэрдэхтэрин аайытын
 Тыас бөбө тыаһаан барда,

- 1970   Этинг этэн ньиргийдэ.
 Силээхтэ киһи²⁷
 Силлээбит силэ
 Сиргэ кыайан түспэт
 Силлиэтэ турда,
 Хатан киһи
 Хаахтаабыт хааба
 Хаарга кыайан түспэт
 Хахсаата буолла.
 Икки буур тайах
- 1980   Муос муостарыттан
 Ылсан баран
 Эргичийэ сылдьалларын курдук
 Эргийэ сырыттылар.
 Сынаах тыаһа
 Сотору-сотору иһилиннэ,
 Кулгаах тыаһа
 Тохтоло суох куугунаата,
 Сутурук тыаһа
 Быыстала суох битилиннэ,
- 1990   Атах тыаһа
 Ахсаана суох хатыланна.
 Киирэр күн килбиэнин көрдөрбөккө,
 Тахсар күн сарыалын биллэрбэккэ
 Ытыс таһынар
 Ыас харананан,
 Хара туманынан аргыйан,
 Харыс хааны халытан,
 Сах хаан быһылаанын тардан,
 Өлүү хаан дибдилгэнин туруоран
- 2000   Кус хараба тэстэр,
 Куба моонньо тостор
 Кулан айдаана буолбута үһү.
 Ол курдук
 Отут орулуур хонук охсуһан
 Айыы киһитэ сэниэтэ эһиннэ,
 Күн киһитэ кыаба бүттэ.
 Абааһы да уола
 Үрүт күүһэ
 Үмүрү тутан барда,

²⁸ Силээхтэ киһи — үтүөмсүк, маанымсык киһи. Эбии хос быһаарыыга көр.

- 2010 Алын күүһэ
 Аччаан киирэн барда,
 Үөһээ-аллараа көрдө,
 Үрүт кубулҕата сүтгэ,
 Аба-хомуһуна бүтгэ.
 Сэниэ сэниэлэрин киллэрэн
 Сэтгэ күн устата
 Сынньана түһүүххэ дэһэннэр
 Сынньанан ыллылар.
- 2020 Алтыс хонуктара ааһан
 Сэттис хонуктара туолуута,
 Арҕааттан күөрэйэр
 Абааһы аймаҕын
 Анысханнаах күннэрэ тахсыыта
 Хабыр хапсыһа,
 Күөн көрсүһэ туруннулар.
 Саха саарына
 Саабылаан батыйатын
 Сулбу тардан ылла,
 Адьырҕа атамаана
- 2030 Хааннаах хара дьиэрэнкэй болотун
 Хаба тардан ылла.
 Тимири тимиргэ түһэрбиттэрэ —
 Тобустуу сириэнэн
 Тобута барда,
 Абыстыы сириэнэн сиирэ барда.
 Үнүүнү үнүүгэ түһэрбиттэрэ —
 Үстүү сириэнэн
 Үнтүрүтэ барда,
 Оҕу оххо түһэрбиттэрэ —
- 2040 Ортотунан тоһунна.
 Ол туран хайдах буолалларын билбэтилер,
 Моой моойдоруттан ылсан
 Муомахтаһан бардылар.
 Маннык туран
 Баабый Баатыр
 Уот Уобурдааны
 Уллунҕабынан түөскэ тэбэн баран,
 Илиититтэн харбаан,
 Иһиттэн тэбэн
- 2050 Нөнгүө быраһан түһэрээт
 «Нохтолоох тойон сүрөҕү,
 Чараас сирэ манан буолуо», — диэн,

- Хоннобун аннынан
Батыйатын туһаайан туран
Батары аста.
Биирдэһэ билбэккэ да хаалла,
Бадаба өлөн эрэбин диэн айманан
Бүтэһиктээх кэриэс тылын
Этэн энэлитэ сытта:
- 2060 — Аар дьаалы!
Ый да ыйбыан,
Аай да аайбыан!
Кыайтардыбыт-кыайтардыбыт дэстэхтэринэ
Күлэ-күлэ
Күллэрин таптайар этим,
Тохтоо-тохтоо, уоскуй диэтэхтэринэ
Тохтошпокко ыстаан тулланналарым,
Утары көрбүтү
Эрэйдээн өлөрөр иһим
- 2070 Утары тирээтэ бадаба!
Барбатах балык миинин курдук
Бүдүк-бадык дойдум,
Быдан дьылларга
Бырастыы буоллун!
Абааһы аймаба,
Истэр эбит буоллаххытына
Орто туруу дойдуттан
Кими да ойох ылбат буолаарын!
Оннооһор миннийэлиир киһи
- 2080 Ойох ылан
Оҕо төрөтөн ыал буолан
Олох олорботум.
Дьэ, Баһырҕастаах аттаах
Баабый Баатыр обургу,
Кыайыах киһи кыайдын,
Хотуох киһи хоттун.
Мааны ыал
Мааны оҕото этим,
Ытык ыал ыамата этим,
- 2090 Ыл, сордообокко
Салбаан биэр,
Сайылыы оҕус! — диэбитигэр
Биһи киһибит
Батыйатын өрө күөрэтэн,
Моонньоох баһын

- Биир охсуунан
Быһа батгаан кэбистэ!
Уот Уоппут
Уот Уобурдаан
- 2100 Туман буолан уоһунна,
Сиик буолан симэлийдэ эрээри,
Тыллаах сынһаабын иччитэ
Тыһы тыймыыт²⁹ буолан
Чыбыгыр гына түһээт
Тунаарыс гынан хаалла:
— Кыыс оҕон
Кыптыый тутарын саҕана,
Уол оҕон
- 2110 Обунан оонһуур буоларын саҕана
Иккистээн төрөөн
Иэспин ылыабым,
Хаттаан төрөөн
Өспүн ситиһиэбим! — диэн
Эргиллиэх буолан саанна.
Саастаабын самнаран,
Өстөөбүн өлөрөн
Өрөгөйө үрдээн
Өссө күүһүрэргэ дылы гыммыт
- 2120 Биһи киһибит санаа булунан,
Өй салһанан
Айысхаан бухатыыры
Өрүһүйэр санаалаах
Айыы Намыһын удаһаны
Ынһыра турбут:
— Көр да бу,
Көр да бу!
Күн өркөн улууһун
Айыы хаан аймаһын
Арангаччыһыта буолбут
- 2130 Алта арылы маһан
Кыталык кыыл кутуруксуттаах,
Айыы Намыһын удаһан
Айгыстан кэлэннин
Абыраа даа!
Айыы аймаһын, күн улууһун
Абааһы аймаһыттан көмүскээри,

---

²⁹ Тыһы тыймыыт — манна кыра күлгэри диэн суолтаба туттуллубут.

- Абыс үйэ тухары
 Аба ууһун тэнитиэхтээх,
 Ойдубуту оһорор
 2140 Одун хаантан онһоһуулаах,
 Быстыбыты салгыыр
 Дьылба хаантан дьылбалаах,
 Алтан арабас аттаах
 Айысхаан бухатыыр
 Аламай манган күнүттэн матта!
 Өлбөт мэнгэ уута³⁰ абалан
 Өрүһүйэ оһус даа!!!
 Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
 Кынаттарыгар кырааскалаах
 2150 Кыталык кыыллар
 Кырыымпалыы кылана-кылана
 Көтөн иһэр
 Кынаттарын тыһаһа
 Курун үрэх
 Кутулла-суккулла айманан,
 Курулаан-сурулаан тыһаһаан
 Эрэрин курдук иһилиннэ.
 Ити икки ардыгар
 Айыы Намыһын удабан
 2160 Аман өһүн этэн
 Амалыйа турбута үһү:
 — Дом ини дом,
 Дом ини дом!
 Аан ийэ дойду
 Хайбахтаах хара быара буолбут,
 Орто туруу дойду
 Нохтолоох тойон сүрэбэ буолбут
 Аал Луук Мас иччитэ
 Аан Алахчын хотун
 2170 Чороон курдук
 Чоробор эмийдэрин
 Ыган-ыган
 Үрүн илгэ
 Ас онгорон ытта!
 Ойдубуту оһорорго
 Одун Хаантан онһоһуулаах,

³⁰ Өлбөт мэнгэ уута — өлбүт киһини тилиннэрэр аптаах утах.

- Быстыбыты салгыырга
 Чыныс Хаантан ыйахтаах,
 Үс үйэ тухары
 2180 Үс саханы үөскэтэргэ
 Үрүн Аар Тойонтон айдарыылаах
 Үтүө киһи эбиккин,
 Алтан араҕас аттаах
 Айысхаан Бухатыыр!
 Онон буоллар
 Окко түспүт онһуугун,
 Сиргэ түспүт сэрэбийгин,
 Силигин ситэриэх тустааххын!
 2190 Дом ини дом,
 Дом ини дом! —
 Диэн эрэ баран,
 Эбир хамыйабынан³¹
 Үрүн илгэни
 Үс төгүл баһан
 Алтан араҕас аттаах
 Айысхаан бухатыыр
 Бэлэһин төрдүгэр купшутун
 Биһи киһибит,
 Бухатыыр уоламмыт
 2220 Биирдэ эрэ ыйыстан кэбиспитэ —
 Биэс сиринэн
 Быһа сотуллубут баастара
 Бүчүчүчү оһон хааллылар,
 Алта сиринэн
 Хайыта барбыт этэ
 Үмүрүччү оһон хаалла,
 Хараҕа уоттанна,
 Имэ тэтэрдэ,
 Илэ бэйэтинэн буола түстэ.
 2230 Ойон туран кэллэ,
 Ол курдук диэн
 Сангалаах буолла:
 — Дьэ буо,
 Дьэ буо!
 Арҕаһыттан тэһииннээх,
 Аһыныгас санаалаах

³¹ Эбир хамыйах — эргэр., түөрт онхойдоох, эриэн дьүһүннээх сиэргэ-туомна туттулар хамыйах.

- Айыы хаан киһитэ, атаһым,
Көхсүтгэн тэһииннээх,
Көмүскэс санаалаах
2240 Күн улууһун киһитэ, үөлээннээбим,
Үрүн тыыммын өрөһүйдүн,
Хара тыыммын харыһыйдын!
Бу абыраабытын иннигэр
Үйэлээх сааһым тухары
Үс күлүккэр нөрүйүөбүм,
Түөрт күлүккэр хаптайыабым!
Мохсобол кыыл саҕа
Махтал буоллун! — диэтэ.
Ити кэннэ иккиэн
2250 Кытаран көстөр
Кыһыл хайа кирбиитигэр тийэн,
Халын дэриэспэ таас
Хаппахчы дьиэ аңаар эркинин
Баабый Баатыр
Хайа тэбэн кэбиспитэ —
Күөрэгэйдээн Куо барахсан
Кэрэ дьүһүнэ
Күндү таасты
2260 Күлүмүрдээн көһүннэ,
Тирии бүтэй
Этэ көһүннэ,
Эт бүтэй
Унуоҕа көһүннэ,
Унуох бүтэй
Силиитэ дьалкыгнаата.
Бэбэһээ сизэбитэ
Биэстээх харчы саҕа буолан
Бэлэһин түгэбэр биллэр,
Үнүрүүн үссэммитэ
2270 Үстээх харчы саҕа буолан
Өрөһөтүн иһигэр көстөр,
Үргүүк бүүчээн курдук
Кыыс оҕо барахсан
Куота буспут моонньофон харахтарынан
Соһуйа көрөн турар эбит.
Тоһуулаах быллыт курдук
Харыс-харыс хардыылаан,
Суһуоҕа субуруйан,

- 2280 Тэллэгэ тэлээрийэн
Унаарыйан кэлэн
Күөрэгэйдиир чыычаабым
Кылыһахтаах куолаһынан
Субу курдук ырыалаах,
Сити курдук тойуктаах буолла:
— Дьэ буо!
Дьэ буо!
Баһырбастаах аттаах
Баабый Баатыр доборуом!
Бу үлүгэр ыраах дойдуга
Айаннаан кэлэн
- 2290 Алдьархайтан быһаатын,
Ынырыктан куоттардын!
Уһун олобун тухары
Уоттаах харахтаах
Утары туран көрбөгүн,
Татаар тыллаах
Таба кыайан эппэтин!
Уруй-айхал,
Махтал буолуохтун! — диэн
Махтанарын эрэ кытта,
- 2300 Айыы дьоно
Аттарыгар олоро биэрээт
Тус илин диэки
Соботохто субурус гынан көтүтэ турдулар.
Аллараа дойдуттан тахсар аартыгы
Ааһан эрэ баран
Баабый Баатыр
Аман өһүн
Туойа турбута үһү:
— Дьэ буо!
- 2310 Дьэ буо!
Алдьатыылаах-кээһэтиилээх
Аллараальгыр дойдуттан
Адьарай аймаҕа
Аны хаһан да
Абыс иилээх-саҕалаах
Аан ийэ дойдуга
Айыы хаан аймаҕар
Адьаһын биллибэтин,
Киирбит күөрэйбэт,

- 2320 Барбыт төннүбэт сириттэн
Көстүбэт бөбөтө тахсан
Борон ураанхай омугу
Уйгу быйанг олобун
Атыйахтаах ууга дылы
Дьалкыппатын! — диэн баран,
Дьэбин көлүйэ үрдүгэр турар
Дэбдилгэ хайаны³²
Дэгдэннэтэн абалан
- 2340 Кэмнээтэххэ мээрэйдэммэт
Киэн-куон аартык суолу
Наарба халбанҥа дылы
Ылы-чып ыпсаран
Бүөлүү бырабан кэбистэ.
Күн сириҥ дьоно
Өрө тардан тэһииннээтилэр,
Быһа биэрэн кымныылаатылар,
Холуоннук хаамтардылар,
Хорсуннук айаннаатылар.
Айыы сириҥ
- 2350 Аартыгыҥ арыян,
Орто туруу дойду
Дьоллоох суолун тобулан,
Аан ийэ дайды
Алгыстаах аартыгыҥ аһан,
Илин өтгүлэригэр
Аламай манган күн
Алгыстаах сардангатыҥ эркиннэнэн,
Кэлин өтгүлэригэр
Күн улуһун аатыттан
- 2360 Кэтит кэскиллэнэн,
Абааһы аймабар атабаһаппакка
Алыс үчүгэйдик айаннаан
Үөскээбит үтүө сирдэригэр,
Төрөөбүт төрүт сирдэригэр
Төһөнөн кэлбиттэрэ —
Оһонньордоох-эмээхсин
Кыыстаах-уолларыҥ,
Баһырбаһаах аттаах
Баабый Баатыры

---

³² Дэбдилгэ хайа — эргэр., иччилэри манньытаары эгэлгэ бэлэби уурап сиргэ баар хайа.

- 2370 Уруйдаан-утахтаан
 Айхалынан далбардаан
 Үөрэ-көтө көрсүбүттэр.
 Ол эрэ кэннэ,
 Тобус уон хонук устатыгар
 Тохтоло суох
 Дохсун урууну онорбуттар,
 Абыс уон хонук тухары
 Ааттаах малааһыны тэрийбиттэр,
 Сэттэ уон хонук былаһыгар
- 2380 Ытык ыһыабы ыспыттар.
 Саалыыр бие³³ үүтүн
 Сайа ыатан ыланнар
 Саар ыаҕас мунунан
 Саамал кымыс³⁴ онгрон
 Санааларын көтөхпүттэр,
 Ас амтаннаабынан
 Айах тушпугтар.
 Аччык мантан аһаабыт,
 Ааспыт мантан абыраммыт,
 Быстыбыт мантан салҕаммыт.
- 2390 Субу малааһыннга
 Сылдьан дьаарбайар баҕаттан
 Содьоронг, атаҕа суох дьон
 Хаамар буолан бэйэлэрэ
 Хааман тийэн кэлбиттэр,
 Хараҕа суох, кыайан көрбөт дьон
 Көрүөх баҕалара баһыйан
 Көрөр буолан харах иччитэ буола
 Көрөн кэрэхсии кэлбиттэр,
- 2400 Таас бүтэй, сатаан истибэт дьон
 Истиэх баҕалара баһыйан
 Истэр буолан кулгаах иччитэ буола
 Истэн сэргэбили кэлбиттэр.
 Күүстээх бэртэрэ
 Күөн көрсүбүттэр,
 Хапсаҕайдыт бэртэрэ
 Хапсаҕай хапсыбыттар,

³² Саалыыр бие — кытархайдыны саһархай борон дьүһүннээх бие.

³³ Саамал кымыс — иһэргэ анаан бэлэмнэммит кымыс. Эбии хос быһаарыыга көр.

2410

Оһуокайы-оонһууну
Оройуттан тупһуттар,
Улуу ойуун кыырбыт,
Улуу олонхонут олонхолообут,
Улуу ырыаһыт ыллаабыт.
Эйэлээх олох энгэрдэспит,
Саргы-дьаалы салаллыбыт,
Сахалы санга сатараабыт,
Дьол-соргу тосхойбут!

ХОС БЫҢААРЫЫЛАР

ТЫЛЛАРЫ БЫҢААРЫЫ

55 **Олом** — ууну (хол. үрэби) кэһэн эбэтэр кэстэрэн туоруур үчүгэй үктэллээх (түгэхтээх) чычаас уулаах сир [СТБУТ, Т. VIII, с. 258].

78 **Тардыы көмүс** — үрүң көмүс көрүңгэ, уһун синньигэс гына таптаһан тэнитиллибит көмүс [СТБУТ, Т. IV, с. 267].

79 **Иэһин көмүс** — үрүң көмүс көрүңгэ, иирэни, талабы хохуйан, ойуулаан, кизгэгээн этэр кубулуйбат эпитет [СТБУТ, Т. III, с. 811].

85 **Хаарыс солко** — нууч. гарус диэн тылтан. Гарус — натуральной түүттэн онгоһуллубут танас матырыйаала [Пек., Т. III, стлб. 3378].

158 **Үрүң илгэ** — күүһү-уоһу, дьолу-соргуну, баайы биэрэр аптаах утах [СТБУТ, Т. III, с. 620].

160 **Араҕас илгэ** — күүс-уох киллэрэр, уйгу-бийан төрдө буолар тангара биэрэр аптаах сөлөгөйө [СТБУТ, Т. III, с. 619].

186 **Көмүс ньээкэ** — тугу эмэ таптыыры, сөбүлүүрү ааттаан бэлиэтиир тыл. Тиэкискэ төрөөбүт төрүт дьиэ диэн суолтаба туттуллубут. [Пек., Т. II, стлб. 1716].

208 **Туут хайыһар** — таба илин тыһыттан аттарыллан иилиллибит түгэхтээх кэтит хайыһар. [Пек., Т. III, стлб. 2866].

250 **Укулаат тимир** — нууч. укладь, хатырыллыбыт тимир [Пек., Т. III, стлб. 2991].

298 **Ньяассыын от** — бытархай, сымнаҕас от [Пек., Т. II, стлб. 1714].

332 **Аартык** — киэн, улахан айан суола; сүрүн суол [СТБУТ, Т. I, с. 173].

346 **Мохсуо** — анал бэрээдэгинэн ууруллубут кэрчик мастары таба быраҕаттаан, сурааһын таһыгар таһаарар спортивной оонньуу [СТБУТ, Т. VI, с. 304].

363 **Ас** — эргэр., баттах диэн тыл барыйаана [СТБУТ, Т. I, с. 591].

392 **Таман** — эргэр., эт-сиин диэн тыл барыйаана [Пек., Т. III, стлб. 2545].

428 **Олооччу** — эргэр. мараҕа кэтэр кылгас остоох этэрбэс [СТБУТ, Т. VII, с. 263].

626 **Күһэнэ** — эргэр., ойуун кыыраар танганын көхсүгэр баайылар кылырҕас төгүрүк тимирдэр [СТБУТ, Т. V, с. 110].

819 **Түүлээх уллунах** — түөкүн диэн суолтаба. Үөхсүү тыла.

820 **Чаннаах** — куһаҕан, мара, сааппат сирэйдээх диэн суолтаба. Үөхсүү тыла [Пек., Т. III, стлб. 3572].

1020 **Төбүрүүн** — төп-төгүрүк диэн суолтаба [Пек., Т. III, стлб. 2760].

1032 **Куодалаах мас** — таһыттан биллибэт иһиттэн хайдыбыт мас, дыэк. [СТБУТ, Т. V, с. 486].

1048 **Чиэппэр күүс** — киһиттэн эрэ ураты күүстээх дьону бэлиэтиир тыл ситимэ.

1114 **Наарба халҕан** — нууч. нарва, буруус мастан аттарыллан онгоһуллубут, туттарыллыбыт халҕан [СТБУТ, Т. VI, с. 431].

1225 **Суххай** — түргэн диэн суолтаба туттуллубут.

1504 **Харбий** — ачыктаан, күүс-уох баранан сэниэтэ суох буол [Пек., Т. III, стлб. 3353].

1595 **Чыыстай буолак** — нууч. чистый полог, олонхоҕо бухатырдар охсуһалларыгар аналлаах сир.

1856 **Аннах** — эргэр., кийиит сирэйдэн саптар танҕаһа [СТБУТ, Т. I, с. 499].

1905 **Салын** — салынҕын диэн тыл көрүнгө. Балык салынҕын курдук санныылхай куһаҕан, чалахай [СТБУТ, Т. VIII, с. 201].

1971 **Силээхтэ киһи** — 1. Тас көрүнгө, танҕаһыгар-сабыгар, тутта сылдырҕар аһара болҕомтону уураар, үтүөмсүк, маанымсык киһи. 2. Олус бириинчиктиир, талымас, сириксэн киһи [СТБУТ, Т. VIII, с. 398].

2103 **Тыһы тыймыт** — манна кыра күлгэри диэн суолтаба туттуллубут [Пек., Т. III, стлб. 2934].

2146 **Өлбөт мэнэ уута** — өлбүт киһини тилиннэрэр аптаах утах.

2192 **Эбир хамыйах** — эргэр., түөрт онхойдоох, эриэн дьүһүннээх сиэргэ-туомна туттуллар хамыйах [Пек., Т. I, стлб. 220].

2327 **Дэбдилгэ хайа** — эргэр., иччилэри манньытаары эгэлгэ бэлэҕи уураар сиргэ баар хайа. Дэбдиргэ диэн тыл барыйаана [СТБУТ, Т. III, с. 220].

2381 **Саалыыр биэ** — саалыыр биэ — харатынҕы сиэллээх, сийэ туртабар, кытархайдынҕы саһархай боронг дьүһүннээх биэ [СТБУТ, Т. VIII, с. 76].

2384 **Саамал кымыс** — көөннүбүтүн кэннэ атын улахан иһиккэ мунһан, сөрүүннэ туруоран, астытан иһэргэ бэлэм-нэммит кымыс [СТБУТ, Т. VIII, с. 77].

АНАЛ ААТТАР БИЙИННЬЫКТАРА

Аал Луук Мас — үс дойдуну сибээстиир орто дойду ытык маһа. 105, 1336, 1369, 1423, 2146.

Аан Алахчын Хотун — орто дойду иччитэ. Аал Луук Мас-ка олохсуйан олорор. 103, 1335, 1359, 1371, 1418, 2147.

Аан Дьигистэй Тойон — аллараа дойдуга ааһарга туоруур аартык иччитэ 1513, 1522, 1552, 1561, 1604.

Айысхаан Бухатыыр — айыы бухатыыра, Күөрэгэйдээн Куо бииргэ төрөөбүт убайа. 353, 405, 484, 732, 752, 1218, 1697, 1851, 1866, 2099, 2122, 2162, 2174.

Айыыһыт — саха итэбэлигэр киһи-сүөһү ууһурун, тэнийэрин арангаччылааччы үнэр үрдүк айыылартан биирдэстэрэ. 101, 146, 1334, 1409,

Айыы Намыһын удабан — үөһээ дойду удабана, айыы аймабын арангаччыһыта 2101, 2110, 2137.

Арсан Дуолай оҕонньор — аллараа дойду абааһыларын аҕа баһылыктара, мунур тойонноро. 251, 1291, 1462.

Атара-Батара эмээхсин — Арсан Дуолай оҕонньор ойобо, аллараа дойду абааһыларын хотуна. 250.

Баай барыылаах Байанай оҕонньор — саха итэбэлигэр булду-аһы тосхойон биэрэр хара тыа уонна уу иччитэ. 734.

Баһырбастаах ат — бухатыырга айыылартан бэриллибит аналлаах ата, бу ат ыкса айыылары кытта ситимнээх буолан, бухатыыры сэрэтэр-сэрбэтэр оруоллаах, онуоха киһилии кэпсиир, сахалыы сангарар дьобурдаах. 968, 996, 1137, 1156, 1235, 1339, 1379, 1527, 1610, 1654, 1789, 2061, 2245, 2317.

Баабый Боотур — сүрүн герой, айыы бухатыыра. 969, 997, 1000, 1138, 1157, 1236, 1340, 1380, 1528, 1611, 1655, 1790, 2023, 2062, 2212, 2246, 2665, 2318.

Далбар Хотун эмээхсин — Дархан Тойон оҕонньор кэргэнэ, Айысхаан Бухатыыр уонна Күөрэгэйдээн Куо ийэлэрэ. 332.

Дархан Тойон оҕонньор — Далбар Хотун кэргэнэ, Айысхаан Бухатыыр уонна Күөрэгэйдээн Куо аҕалара. 331, 447, 591.

Дьөһөгөй (Айыы) — былыргы саха итэбэлинэн сылгы сүөһүнү үөскэтэр, арангаччылыыр үөһээ дойдуга олохтоох айыы, тангара. 99, 148, 1308, 1503.

Иэйэхсит — киһини, сылгыны, сүөһүнү, ыты арангаччылааччы, көрөөччү-харайааччы дьахтар тангара. 97, 150, 1410.

Күн күөрэйэр Күөрэлэ алаас — Дархан Тойон, Далбар Хотун олохсуйан олорор сирдэрин аата. 328.

Күөрэгэйдээн Куо — айыы кыыһа, Дархан Тойон оҕонно, Далбар Хотун эмээхсин оҕолоро, Баабый Баатыр анала, кэргэн ылар кыыһа. 379, 382, 399, 464, 578, 633, 767, 941, 1301, 1771, 2214.

Сорук Боллур уол — сыыдам сырыылаах сорукка сылдыар уол. Олонхоҕо аптаах-хомуһуннаах персонаж быһыытынан киирбит. 922, 931, 978, 985, 1195, 1209.

Уот Уобурдаан — абааһы бухатыыра. 567, 620, 741, 769, 799, 827, 868, 943, 1718, 1855, 1904, 2024, 2077.

Үрүҥ Аар Тойон — үс дойду тойоно, үрдүк айыылар аар баһылыктара. 1135, 1608, 2159.

Хатан Тэмиэрийэ — аал уот иччитэ. 763.

Хатан Хаһыырба Куо — абааһы кыыһа, Уот Уобурдаан бииргэ төрөөбүт эдьийэ. 1738.

Чыыстай буолак — олонхоҕо бухатыырдар охсуһалларыгар аналлаах сир. 1578, 1666.

КЫЛГАТЫЫЛАР

СТБУТ — Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыыта. Большой толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2004 — 2012 г.г. (IX томов).

Пек. — Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. В III-х томах, 1959.

нууч. — нуучча тылыттан кирири, нууччалыы.

стлб. — столбец.

хол. — холобур.

эргэр. — эргэрбит тыл.

Т. — том.

с. — сирэй.

ТУҤАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев, Г.М. Якутское стихосложение / Г.М. Васильев. — Якутск: Кн. изд-во, 1965. — 126 с.
2. Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н.В. Емельянов. — М.: Наука, 1980. — 375 с.
3. Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов. — М.: Наука, 1983. — 246 с.
4. Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени / Н.В. Емельянов. — Новосибирск: Наука, 2000. — 192 с.
5. Захаров, Т.В. Ала Булкун: якутское олонхо / Т.В. Захаров. Вступительная статья Н.В.Емельянова, подготовка к печати Л.Ф. Рожиной. — Якутск, 1994. — 104 с.
6. Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов. — Якутск, 1982 — 128 с.
7. Илларионов, В.В. Эпические формулы и типические места в якутском эпосе // Язык — миф — культура / В.В. Илларионов. — Якутск, 1988. — С. 71-78.
8. Никифоров, В.М. Стадии эпических коллизий в олонхо: формы фольклорной и книжной трансформации / В.М. Никифоров. — Новосибирск: Наука, 2002. — 208 с.
9. Нохсоров, У.Г. Дыырай Бэргэн: олонхо / У.Г. Нохсоров. Бэчээккэ бэлэмнээтэ: Мухаплева С.Д. — Дьокуускай: Бичик, 2009. — 336 с.
10. Порядин, А.С. Үрүҥ Үөдүйээн: олонхо / А.С. Порядин. Бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Гоголева М.Т., Львова С.Д. — Дьокуускай: ХИФУ Издательскай дьиэтэ, 2013. — 360 с.
11. Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы/ И.В. Пухов. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 256 с.
12. Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. — М.: Наука, 1974. — 402 с.

ТЫЛДЬЫТТАР

1. Афанасьев, П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта / П.С. Афанасьев. — Дьокуускай: Бичик, 1994. — 261 с.
2. Большой толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2004 — 2012 г.г. (IX томов).
3. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: в 3-х т. — Ленинград, 1958. — Т. I; 1959. — Т. II, III.
4. Попов, Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч.I: А — Дь. — Новосибирск: Наука, 2003. — 180 с.

Научно-популярное издание

Борисов Юрий Петрович

БОГАТЫРЬ БААБЫЙ НА РЕЗВОМ КОНЕ

Олонхо

На якутском языке

Техн. редактор *М.П.Лыткина*

Худ. редактор *И.Н.Жергин*

Комп. верстка *Г.С.Бурнашева*

Формат 84x108/32. Усл.п.л. 4,2. Тираж 300 экз. Заказ № 240.

ИП Лыткина М.П. Издательство «Сайдам»,

Республика Саха (Якутия)

677000, г. Якутск, ул. Ойунского, 3, офис 707

тел./факс: 35-61-95, 8-914-226-8205

Отпечатано с готовых диапозитивов

в «Медиа-холдинг «Якутия»,

677000, г. Якутск, пер. Вилюйский, 20